

ISOKRATAS APIE Εἰς φρονοῦντες: KAI KURIE SEMANTINIAI IR STILISTINIAI ŠIO KONCEPTO ASPEKTAI

Tomas Veteikis

Klasikinės filologijos katedra
Vilniaus universitetas

Anotacija. Straipsnis nagrinėja vieną reikšmingą ir nelengvai į kitas kalbas išverčiamą graikišką frazę, aptinkamą Isokrato kalbose – εἰς φρονοῦντες, susijusią su mąstymo, svarstymo, supratimo, vertinimo veiklų ir šias veiklas atliekančių subjektų reikšmėmis. Straipsnyje frazė aptariama vartojimo dažnumo, santykio su kontekstu, jos sudėtinių komponentų etimologijos, semantinio giminiškumo su kitomis frazėmis ir žodžiais aspektais, ieškoma frazės kaip retorinės priemonės reikšmės ir bandoma skirtingų frazės vartojimo kontekstų medžiagą sujungti į vientisą paveikslą, galintį aiškiau nusakyti pačios frazės turinį. Šiame darbe taip pat pirmą kartą publikuojami Isokrato kalbų ištraukų vertimai į lietuvių kalbą.

Raktažodžiai: senoji graikų literatūra, retorinė proza, didaktinė literatūra, gnomės, frazeologija, antikinė etika.

Keywords: ancient Greek literature, rhetorics, didactic literature, gnomai (maxims), phraseology, ancient ethics.

Šiuo straipsniu bandome apibendrinti prieš kelerius metus konferencijoje¹ išsakytus pastebėjimus ir su jais susijusių tyrimų medžiagą apie vieną reikšmingą sąvoką, apibūdinančią žmones, pasižyminčius „geru mąstymu“ ar „sveika nuovoka“, ir vartotą IV a. pr. Kr. retorikos mokytojo ir įtakingo pedagoginės minties skleidėjo, Atikoje gyvenusio, dėščiusio ir savo teorines įžvalgas literatūrinėse kalbose išsakyusio mąstytojo Isokrato (436–338 m. pr. Kr.) tekstuose. Šio autoriaus palyginti nedidelio literatūrinio palikimo pagrindinę dalį sudaro raštai

retorikos, politikos, etikos ir ugdymo teorijos klausimais, kurie ir sudaro šio straipsnio medžiagą. Ankstyvieji „logografiniai“ tekstai², sukurti kelioms konkrečioms teisinėms byloms ir skirti ginamiesiems ar kaltinantiesiems, į šį svarstymą nebus įtraukti.

Pirmiausia trumpai apžvelgsime minėtą konceptą kaip standartinę frazę Isokrato kūrinuose, tada glaustai aptarsime atsirinktus klausimus apie koncepto vietą, artimiausius ekvivalentus, kilmės prielaidas, jo semantinę giminystę su kitomis

¹ Konferencijoje *Colloquium Balticum XI Lundense*, kuri vyko 2012 m. lapkričio 8–10 d. Lunde (Švedija).

² T. y. Isokrato kūrinių korpusui priklausančios kalbos nr. 16–21, sukurtos apytikriai 403–390 m. pr. Kr.

sąvokomis / frazėmis. Straipsnio antroje dalyje pateiksime pastebėjimų apie frazės sintaksinį komponavimą ir jos turinį, fraze kuriamą kompleksinį vaizdą ar įspūdį, vertingą siekiant suprasti ne tik šio rašytojo pažiūras, bet ir jo įtaką anuometinei filosofinei, politinei, didaktinei literatūrai.

Konceptas kaip standartinė frazė Isokrato kūrinuose. Savo kūrinuose, kurių dauguma atliepia į Atėnų politikos aktualijas ir nagrinėja jaunimo edukacijos problemas³, Isokratas dažnai įveda nuomonę, priskiriamą išmintingiems, išsilavinimu ir gyvenimiška patirtimi pasižymintiems žmonėms, kuri (sprendžiant iš to, kad ji nėra peikiama) laikytina artima paties autoriaus pozicijai. Tai galbūt nekrinta į akis skaitant kurią nors vieną jo kalbą, tačiau to neįmanoma nepastebėti perskaičius bent kelis panašios tematikos kūrinius, be to, įsižiūrėjus į Isokrato vadinamus konkrečius autoritetus (tarp jų Homeras, Solonas, Sokratas, neabejotinai keliantys asociacijų su išmintimi, įžvalgumu, patyrimu). Pasigilinus į tokių žmonių apibūdinimus, matyti, kad jie vadinami žodžiais φρόνμοι, εὖ φρονοῦντες, νοῦν ἔχοντες ir pan. Vis dėlto, kadangi šie epiteitai pasirodo tik epizodiškai ir skirtinguose kontekstuose, nėra paprasta aiškiai nustatyti (iš vidutiniškai dviejų ar trijų tokių atvejų kiekvienoje kalboje), kokie tai žmonės, koku požiūriu jie pasižymi ir kuo iš kitų išsiskiria. Vadinasi, verta šiuos klausimus detaliau patyrinėti bei susisteminti skirtingus aspektus. Šiam tikslui pasitar-naus mūsų atliktas atskiras preliminarus

tyrimas (konkrečiai 2012 m. vasarą, prieš anksčiau minėtą konferenciją), kurio metu buvo sugretinti įvairūs Isokrato teiginiai (dažnu atveju suformuluoti jam būdingais įmantriais periodais), kai kur pasitelkti parafrastiniai pakeitimai (sudėtingų sakinių parafrazės), padėję atskleisti tam tikrų frazių sintaktinį ir semantinį panašumą⁴.

Koncepto lokalizacija tekste, kilmė, paplitimas ir semantinė giminystė. Isokrato kūrinuose dažnai (kalbos įžangoje arba pagrindinėje argumentų dėstymo dalyje) susiduriame su sąvokomis, reiškiančiomis mąstymo, samprotavimo, svarstymo, supratimo ir žinojimo veiklą. Tai nesunku pastebėti ir neskaičius pačių kūrinių, pasitelkus Isokrato leksikos registrą, pvz., Sigmundo Preusso *Index Isocrates* (Preuss, 1904). Antai veiksmazodis φρονην („būti mąstančiam, sąmoningam, išmintingam ar nuovokiam“) šioje rodyklėje turi 64 nuorodas (t. y. Isokrato kūrinuose tiek kartų pavartotas), nemažai – ir jo vediniai: φρόνησις („praktinė išmintis“; tai yra apskritai vienas iš kertinių Isokrato edukacinės ir politinės teorijos konceptų; be to, tai ir pagrindinė vertybė Aristotelio etikos teorijoje, daug kam kelianti asociacijų būtent su šiuo mąstytoju)⁵ aptinkamas

⁴ Šio tyrimo medžiaga buvo pristatyta anksčiau minėtos konferencijos metu, ji taip pat pasiekama internetu: http://konferens.ht.lu.se/uploads/media/Handout_Tomas_Veteikis.pdf.

⁵ Plg. Steino M. Wivestado (Wivestad, 2003, 2) samprotavimą šiuo klausimu: „*Phronesis* (practical wisdom) is the key virtue in Aristotelian ethics [...]. It is an intellectual virtue integrated with character virtues like courage and temperance. It connects general rules and particular situations, both in the slow discursive deliberation before choosing an action, and in the swift aesthetic seeing of the nuances in the situation, awakening just those feelings, virtues and rules which are appropriate to the realities of the unique situation. *Phronesis* ‘is seeing’ in the here and now where the noble (*kalon*) actually lies and so also where the mean [between excess

³ Iš gausių darbų, pristatančių Isokrato kūrybą, analizuojančių kūrinių klasifikavimą, retorikos, filosofijos, pedagogikos, politikos klausimus, užteks paminėti keletą: Jebb, 1962, 80–260; Too, 1995; Haskins, 2004; Livingstone, 2001; Tuszyńska-Maciejewska, 2004.

34 kartus, **φρόνιμος** – 30, **φρονίμως** – 8; dar dažnesnis tiesiogiai su mąstymu susijęs yra polisemiškas **νοῦς**, jis aptinkamas 96 kartus, taip pat minėtini jo bendrašakniai žodžiai, ypač **διανοεῖσθαι** (37) ir **διάνοια** (95); išpūdingai dažnas ir veiksmožodis **ἐνθυμεῖσθαι** (60), nors pastarojo pamatinis žodis **θυμός** pavartotas vos kartą (*Panath.* 81) ir savo reikšme labiau nutolęs nuo mąstymo srities semantinio lauko. Šiame tyrime nesame užsimoję atlikti detalios kiekybinės analizės, neketiname visko suskaičiuoti, nesiekiamo išrankioti nei visų artimos semantikos žodžių (pvz., **σωφρονεῖν**, **σωφροσύνη**, **σοφία**, **ἐπιστήμη** ir kt. leksika, reikšmėmis susijusi su sveika psichika, protinga savisauga ar įvairiomis žinojimo rūšimis, pasitarnaujančiomis protingoje veikloje⁶), nei antonimų (tokių kaip **ἀγνοεῖν**, **ἄγνοια**, **ἄνοια**, **ἀφροσύνη**, **ἄφρων**, etc.), nors, be abejo, ateityje toks tyrinėjimas galėtų būti prasmingas, ypač siekiant kuo labiau sukonkretinti Isokrato stiliaus bruožus, ištirti jo vartotos kalbos ir frazių individualumą bei palyginti su jo amžininkų stiliumi. Tačiau tai – ne šio darbo tikslas. Šį kartą dėmesį koncentruosime į vieną konkrečią frazę **εἶ φρονεῖν**, ypač į dalyvinę versiją **εἶ φρονοῦντες**, bandydami panagrinėti, kokiam kontekste ji pasirodo ir kokių semantinių atspalvių ji įgauna, taip pat – kokiais būdais rašytojas varijuoja ir kaitalioja šią sąvoką, kokius

substitucijos ir gretinimo metodus pritaiko, kaip įveda į savo kalbą. Kadangi ši frazė visų pirma apibūdina žmones ir piliečius, straipsnyje mėginsime pateikti sistemiską apybraižą tų ypatybių, kuriomis turi pasižymėti **εἶ φρονοῦντες**.

Taigi skaitydami ir registruodami Isokrato kūriniių vietas, kuriose randame aptariamuosius žodžius (**εἶ φρονεῖν**, **εἶ φρονοῦντες**), pakankamai greitai galime pastebėti, kad kai kuriose savo retorinėse kalbose rašytojas pavartoja minėtas frazes kaip formules, įtraukdamas jas į reikiamybės sakinio su **χρῆ** (7 atvejai)⁷ ir **προσῆκει** / **προσῆκε** (5 atvejai)⁸ schemą. Kita vertus, kur kas daugiau yra atvejų, kai ši frazė (ar ją implikuojantis komponentas **φρονεῖν**) yra pateikti savitai⁹, nekartoiant ankstesnių schemų. Tai tartum reikštų, kad rašytojas linkęs dažnai varijuoti ir yra išties išradingas. Vis dėlto „formulinis“ raiškos būdas tampa kiek akivaizdesnis, kai atsižvelgiame į tai, jog frazė **εἶ φρονεῖν** gali būti keičiama sinonimine fraze, tokia kaip **νοῦν ἔχειν** (ši frazė pavartota 4 kartus kaip formulė **χρῆ τοῦς νοῦν ἔχοντας**)¹⁰. Minėtų dviejų frazių turinio artumas ar net ekvivalentiškumas gali būti pailiustruotas ne tik Isokrato kūriniių pavyzdžiais (e. g., *C. soph.* 4 regime reikšmių tapatumą patvirtinančią antitezę tarp **ὥς οὐκ εἶ φρονοῦντες** ir **ὥς νοῦν ἔχοντες**,

and deficiency] lies, whether this be the mean in one's own affairs, one's family's, or the city's' [...].“

⁶ Laikomės požiūriu, kad **φρονεῖν** (ir **φρόνησις**) susijęs su praktiniu žinojimu, nuovoka, numanymu, kaip kokioje situacijoje elgtis, tačiau tais atvejais, kai etinis poelgio aspektas mažiau akcentuojamas, nesunku priartinti šią sąvoką prie kitų mąstymo, suvokimo, žinojimo (teorinio arba „meninio“, „techninio“, „gamybinio“) sričių bei rasti graikų literatūroje aiškių šio termino pakeitimo kitais žodžiais įrodymų (kai kas dar bus paminėta mūsų straipsnyje, žr. toliau).

⁷ *Bus.* 15; *Archid.* 34; *De pace* 35; *Areop.* 31; *Panath.* 151; *ibid.* 230; *Epist.* 5 (*Ad Alexandrum*), 2.

⁸ *Paneg.* 107; *Plat.* 23; *Antid.* 165; *Panath.* 112; *Epist.* 7 (*Ad Timotheum*), 4.

⁹ Štai 34 atvejai, kai pavartotos skirtingos veiksmožodžio **φρονεῖν** formos: *C. soph.* 4; 14; *Hel.* 10; 22; 42; 45; *Paneg.* 2; 9; 48; 107; *Plat.* 23; *Ad Nic.* 28; 46; 50; *Nic.* 16; *Evag.* 74; *Archid.* 19; *De pace* 13; 141; *Areop.* 54; *Antid.* 165; 280; *Phil.* 31; 56; 82; 89; *Panath.* 32; 112; 136; 204; 214; *Epist.* 7 (*Ad Timotheum*), 2; 4; *Epist.* 3 (*Ad Philippum II*), 2.

¹⁰ *De pace* 8; *Antid.* 23; 80; 203.

taip pat dar plg. *De pace* 13), bet ir kitais graikų literatūros pavyzdžiais, iš kurių bene trumpiausias yra vėliau už Isokratą gyvenusio (helenistiniam laikotarpiui priskiriamo ir šiuo metu daug tyrinėtojų dėmesio sulaukiančio) autoriaus Poseidipo (apie 310–240 m. pr. Kr.) dvieilis samprotavimas: „οὐκ ἔργον ἐστὶν εὖ λέγειν, ἀλλ' εὖ φρονεῖν / πολλοὶ γὰρ εὖ λέγοντες οὐκ ἔχουσι νοῦν“ (Stob. *Ecl.* 2, 15, 24 = Posidippus fr. 33 (*CAF* 3 Kock))¹¹. Į didelį šių frazių panašumą buvo atkreipęs dėmesį Kennethas Jamesas Doveris savo knygoje *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (Dover, 1974, 128). Semantiškai jos suartėja, kai reiškia „sveiką protą“, „sveiką nuomonę“ ir atitinkamai primamą „sveiką sprendimą“ ir yra priešingybės beprotybei, pamišimui, kvailumui. Savo knygos III skyriaus (*Understanding*) poskyryje „Mental health“ šis amerikiečių mokslininkas įvardijo sinoniminius ryšius tarp konceptų σώφρων, φρόνιμος ir εὖ φρονεῖν, dažnai aptinkamų graikų prozoje, pažymėjo semantinę konceptų σωφροσύνη ir σοφία konvergenciją, taip pat pastebėjo ir įvardijo graikų literatūroje išvelgiamas opozicijų poras, tokias kaip παράνοια vs. εὖ φρονεῖν ir σωφροσύνη vs. μανία (*ibid.*, 126–129)¹². Nors K. Doveris nepabrėžė tiesioginio frazių εὖ φρονεῖν ir νοῦν ἔχειν tapatumo, vis dėlto jis aiškiai juos sugretino kaip sinonimus. Tuo remdamiesi, mes dar tvirčiau šliesime draugėn anksčiau paminėtas Isokrato formulines frazes, būtent χρῆ τοὺς εὖ φρονοῦντας ir χρῆ τοὺς νοῦν ἔχοντας, ir laikysime jas artimai gi-

miniškomis bei praktiškai tapačiomis ne tik pagal jų formą, bet ir semantiškai. Šia proga dar minėtina Platono literatūriškai įvardyta dialektinė tapatybė tarp konceptų εὖ φρονεῖν ir σωφρονεῖν, išsakyta Sokrato ginčo su Protagoru metu, prieš tai įvardijus konceptus σοφία ir σωφροσύνη kaip dialektines priešingybes tam, kas vadinama ἀφροσύνη (plg. Plat. *Prot.* 332e–333d). Be to, tame pačiame svarstyme (Plat. *ibid.*) frazė εὖ φρονεῖν yra sinonimiška frazei εὖ βουλευέσθαι, bet, deja, detaliau ši diskusija nėra išplėta. Nepaisant to, šis pastebėjimas leidžia išvelgti IV a. pr. Kr. graikų literatūroje atspindimą filosofinę diskusiją apie santykį tarp proto ir valios veiklų ir numatyti jau gana ankstyvas pastangas segmentuoti išminties (σοφία, φρόνησις), kaip vienos iš tradicinių aristokratiškos vertybių, konceptą, skaidyti jį į dalis, kaip tai darė vėlesnių kartų mąstytojai ir rašytojai, ypač stoikų doksografai¹³. Be to, šie dialektiniai sutapatinimai gali pasitarnauti hipotetiškai abstrahuojant du plačius frazėje εὖ φρονεῖν glūdinčius aspektus: asmeninės ir viešos sferos, kuriose „sveikas mąstymas“ pasireiškia atitinkamai kaip saviugdodas ar vidinio brendimo dalis, pvz., kaip savo minčių ir elgesio valdymas (σωφρονεῖν, σωφροσύνη), ir kaip mokėjimas protingai tartis ir nutarti kartu su kitais (εὖ βουλευέσθαι, εὐβουλία). Šios išvalgos kol kas negilinant, pažymėtina, jog bent jau sąvokų εὖ φρονεῖν ir σωφρονεῖν se-

¹¹ Vertimas: „Yra svarbu ne gerai kalbėti, bet – gerai nutuokti; mat daugelis gerai kalbančių neturi proto.“

¹² Pamišimo kaip ligos identifikavimas būdingas mūsų laikams, Antikoje mentalinės negalios nebuvo specialiai tiriamos ir diagnozuojamos.

¹³ Remiantis Jono Stobiečio (*Anth.* 2, 7, 5b2) ir Androniko Rodiečio (*De passionibus* 2, 8, 2) pateikta stoikų doksografų įvairių „dorybės“ (gr. ἀρετή) aspektų klasifikacija, φρόνησις turi štai tokias jai priklausančias dalis: εὐβουλία, εὐλογιστία, ἀγχνίνοια, νουνέχεια, εὐστοχία, εὐμηχανία (taip pat plg. Chrysipp. fr. 264, 268; Arius Didymus *Liber de philosophorum sectis* 64, 2; ir šiek tiek kitokią klasifikaciją, kurią liudija Diog. Laert. VII 92).

mantinis artumas šiame darbe bus laikomas nekeliančiu abejonių, o sudėtingesnis galimo tapatumo arba aiškių reikšminių atspalvių išskyrimo klausimas šiuo metu nebus sprendžiamas¹⁴.

Verta atkreipti dėmesį, kad veiksmazodis φρονεῖν graikų literatūroje dažnai pritraukia prieveiksnius arba niekatrosios giminės būdvardžius ir reiškia įvairius mąstymo ir išmanymo lygmenis, psichologines būsenas, dvasines nuotaikas ar proto nuostatas (*dispositions of mind*)¹⁵. Antai καλῶς φρονεῖν reiškia „būti puikios dvasinės nuotaikos“, „gražiai / tinkamai (apie ką nors) mąstyti“, „būti palankiam“, κακῶς φρονεῖν – „būti blogos dvasinės nuotaikos“, „blogai (apie ką nors) mąstyti“, „būti priešiškam“, μέγα φρονεῖν – „būti išdidžiai nusiteikusiam“, „išdidžiai mąstyti“, „puikuotis“, μικρὸν / μικρὰ φρονεῖν – „būti kukliai nusiteikusiam“, „mąstyti kukliai“, „kuklintis“, „žemintis“, φίλα φρονεῖν – „mąstyti / nusimanyti apie draugiškus dalykus“, „būti draugiškam“, „ἀρχαϊκὰ φρονεῖν“ – „laikytis senų pažiūrų“, „mąstyti senoviškai (t. y. naiviai ar kvailiai)“¹⁶ ir pan. Turint galvoje prieveiksminio εὖ placią semantiką, jo artimą giminystę prieveiksminui καλῶς (išvedamą iš analogiško gėrio ir grožio / taurumo reikšmes turinčių būdvardžių ir daiktavardžių artimumo) ir ekvivalentišką vartojimą literatūroje (plg. Dover, 1974, 70–71)¹⁷,

galima sakyti, jog koncepto εὖ / καλῶς φρονεῖν priešingybė yra frazė κακῶς φρονεῖν (pastaroji, beje, taip pat yra vartojama Isokrato, plg. *Evag.* 7); šių posakių reikšmių spektras potencialiai labai platus, jų bendriausios bazinės reikšmės apima atitinkamai pozityvią / negatyvią ir sveiką / nesveiką psichinę ir mentalinę būseną. Pozityvi būseną yra susijusi su džiaugsmu, o vienas iš šių būsenų nusakančių žodžių yra kaip tik εὐφροσύνη (siejamas su veiksmazodžiu εὐφραίνειν), kuris nuo seno pirmiausiai buvo vartojamas ypatinga reikšme – „džiaugsmas“ arba „maloni mintis“¹⁸. Kita vertus, būdvardis εὐφρων ir žodžių junginys εὖ φρονεῖν turi ryškesnę galvojimo ir svarstymo veiklos konotaciją, gal tai turėjo įtakos alternatyvios frazės – νοῦν ἔχειν – vartojimui?

Aptariamųjų frazių (εὖ φρονεῖν ir νοῦν ἔχειν) semantinis artumas taip pat atsispindi susiliejančiose žodžių vočs (νόος, bendrašaknio veiksmazodžio νοεῖν) ir φρονεῖν (bendrašaknio daiktavardžio ἡ φρήν, gen. φρενός, pl. φρένες) reikšmėse. Etimologiniai žodynai (Chantraine, 1968–1980; Frisk, 1973; Beekes, 2010) apibrėžia vočs kaip neaiškios kilmės seniai paveldėtą veiksmazodinį daiktavardį, kurio pamatinė reikšmė susijusi su mentaline veikla, suvokimu ir ketinimu. Tai faktiškai reziuumuoja specialių ikisokratinės leksikos tyrimų išvadas, teigiančias, kad νόος nuo Homero

¹⁴ Pakankamai įtikinamai šių sąvokų panašumas ir subtilus skirtumas iliustruotas palyginti naujoje studijoje apie konceptą σφωροσύνη (Rademaker, 2005, 145–146, taip pat 182 ir 253).

¹⁵ Šitaip veiksmazodį φρονεῖν verčia Simonas Goldhillas (Goldhill, 1986, 133).

¹⁶ Plg. Ar. *Nub.* 821.

¹⁷ Būtina pridurti, kad prieveiksminio εὖ semantinis artimumas prieveiksminui καλῶς anaipol nėra toks vienintelis ir pastovus IV a. pr. Kr. graikų literatūros reiškinys. Prieveiksminio εὖ ir su juo susijusios gėrio (ἀγαθόν,

καλόν) sąvokos semantika taip pat turi sąlyčio taškų su tiesos konceptu ir jį perteikiančiais žodžiais (ἀληθές, ἀληθώς, ὀρθώς). Apie tai reikšmingai byloja Platonas dialoge *Menonas*, kur samprotaudamas apie žinojimo įtaką žmonių sprendimų ir darbų teisingumui (πρὸς ὀρθότητα πράξεως) artimai sugretina prieveiksnius „ὀρθώς“ ir „εὖ“ ir šalia praktinio žinojimo (φρόνησις, arba čia sinonimiškai vartojamos sąvokos ἐπιστήμη) išryškina teisingos nuomonės reikšmę (ὀρθὴ δόξα) (plg. *Meno* 96d5–97c5).

¹⁸ Žr. *inter alia* s. v. „εὐφροσύνη“ LSJ žodyne.

laikų buvo vienu iš tų žodžių, kurie buvo susiję ne tik su mąstymu, protavimu, bet ir su jusline percepcija, o juo nusakoma mentalinė veikla buvo priskiriama ir žmonėms, ir dievams¹⁹. Φρήν, kurios pirminė reikšmė buvo diafragma²⁰ ir su šiuo organu asocijuojamas psichinės veiklos centras („Seelentätigkeit“), etimologiškai gretinama arba su veiksmazodžiu φράσσω („dengti“, „tverti“)²¹, arba su φράζομαι („svarstyti“, „galvoti“, „pažinti“)²², jau nuo Homero laikų buvo įgijusi tokias reikšmes kaip „supratimas“, „mąstymas“, „siela“, „dvasia“. Mokslininkai, nagrinėję Homero konceptus θυμός ir φρήν (pvz., Sullivan, 1988, Koziak, 1999; 2000) pripažįsta, jog Homero epuose vyrauja būtent psichologinė, o ne fiziologinė žodžio φρήν reikšmė²³. Vėlesnieji graikų poetai, filoso-

fai, rašytojai dar labiau pabrėžė jo sąryšį su mentaline sfera. Mantas Adomėnas, Hērakleito fragmentų su komentarais rengejas ir vertėjas į lietuvių kalbą, samprotauja, kad νόος η φρήν Archilochui (fr. 78 Diehl) „reiškia visų žmogaus galių visumą“ (Adomėnas, 1995, 296 [Comm. ad fr. 94]), o Hērakleitas, keldamas klausimą „τίς γάρ αὐτῶν νόος η φρήν;“²⁴, nesuteikia žodžiams νόος ir φρήν jokios išskirtinės reikšmės²⁵. Pastarasis teiginys, vis dėlto, ginčytinas, nes yra išsakyta kitokių nuomonių. Pvz., W. Jaegeris tvirtina, kad Hērakleitas sąvoką φροεῖν, žymėjusią „teisingą mąstymą“ arba „teisingą intuíciją“ su nuoroda į žmogaus praktinę veiklą ir elgesį, laikė aukštesne už labiau su teorija susijusį „parmenidišką“ voūς, filosofinio proto veiklą (Jaeger, 2003, 113)²⁶.

Šiek tiek kitokia situacija dramų poetų kūryboje. Kaip rodo mokslininkės Shirley D. Sullivan atliktas tyrimas (aprašytas jos knygoje *Euripides' Use of Psychological Terminology*), visi 7 terminai, nusakantys psichines esybes (φρήν, νοῦς, πραπίδες, θυμός, καρδία, κέαρ, ψυχή), kuriuos pavartojo savo tragedijose Aischilas, Sofoklis ir Euripidas, turi labai daug bendrumų ir ypač suartėja, kai reiškiamą intelektualinę veiklą deliberacijos ir reflektivaus mąstymo srityje. Tačiau žodžiai νοῦς ir φρήν jų dramose kartais sudaro antitezę, panė-

¹⁹ Kurto von Fritz'o požiūriu, jis buvo labai glaudžiai susijęs su konceptu αἴσθησις ir iki Parmenido, νόος (ir νοεῖν) pirmiausia buvo siejamas su „tikro“ pasaulio atradimu (von Fritz, 1945, 223–242; idem, 1946, 12–34, ypač 30–31; plg. Padel, 1992, 32, n. 78). Pasak Christopherio P. Longo, „from its earliest beginnings, nous was recognized as embedded in the concrete world of finite existence. Indeed, the Homeric conception of nous seems to have had certain features in common with Aristotle's conception of phronēsis“ (Long, 2004, 156).

²⁰ Plg. Hesychius, s. v. φρένες: „μέρος τι τῶν ἐντοσθίων τὸ ὑπὸ τῇ ἡπατι κείμενον, τὸ διάφραγμα τοῦ στήθους“ – „tam tikra vidurių dalis, glūdinti po kepenimis, krūtinės pertvara“.

²¹ Apytikrė etimologinė seka (atkuriama, remiantis graikų kalbos etimologiniais žodynais, s. v. φρήν): *bhrēnk (nom. sg.)/bhrenk->*phrēn-k>phrēn (galūninio veliario nykimas ir žodžio formų asimiliacija su kūno organus reiškiančiais n-kamieniais, tokio tipo kaip ἀγχήν, -ένος, ἀδήν, -ένος).

²² Apytikrė etimologinė seka: *bhrad-/bhrd->*phra-d->phrēn (minėtoji formų asimiliacija su kūno organus reiškiančiais n-kamieniais su šiemis būdingais kamiengalio balsiais ē ir e).

²³ „[T]he thumos and the phrenes are intimately involved though not just as physical spaces or parts. [...] In fact, the relationship of enclosure signals when thumos is acting properly; when phrenes encloses thumos, thumos acts appropriately“ (Koziak, 1999, 1074; eadem, 2000, 45). Detaliau apie Homero epuose vartotų

konceptų sąsajas žr. A. Rademakerio studijoje (Rademaker, 2005, 41–74, t. y. Homerui skirtame knygos skyriuje; mūsų temai čia itin svarbi išnaša nr. 25, p. 54, kur reziumuojamos naujausių Homero „psichologijos“ tyrimų išvados).

²⁴ Plg. fr. 104 DK = fr. 94 MA (Mantas Adomėnas): „τίς γάρ αὐτῶν νόος η φρήν; δῆμων αἰδοῖσι πείθονται καὶ διδασκάλῳ χρεῖωνται ὁμίλῳ οὐκ εἰδότες ὅτι οἱ πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί“.

²⁵ Adomėnas, *ibid.*

²⁶ „According to Jaeger, it was Socrates who made the ordinary understanding of the term into an important philosophical concept“ (Long, 2004, 123).

šinčią į tą santykį, koks matomas lyginant aukštesnį ir žemesnį intelektą, idealistinį ir pragmatinį, neemocionalų ir emocionalų požiūrius arba sunkiau ir lengviau panaudojamus įrankius²⁷. Čia kyla dar vienas retorinis (šį kartą, deja, neatsakysimas) klausimas: ar tas ankstyvoje literatūroje ižiūrimas skirtumas tarp šių sąvokų nebuvo viena iš priežasčių, paskatinusių prijungti prieveiksmį εὔ, tartum siekiant „išlyginti“ semantinę nelygybę tarp sąvokų νοῦν ἔχειν ir φρονεῖν?²⁸ Kita vertus,

²⁷ „*Phrēn* and *nous* are alike in altering with age. They are similar too in being associated with intellectual activity. But their activities in chapters 2 and 3 are connected primarily with deliberation, pondering, and reflective thinking. *Nous* functions in a different way. It ‘sees’ and grasps what situations need. If it is positive in nature, what it thinks will prove both true and good. *Phrēn* differs from *nous* in being much more involved in emotion. It also is mentioned in moral contexts in Euripides more often than *nous*. *Phrēn* appears in more images than *nous*, but they share in those of ‘archery’ and ‘sight’“ (Sullivan, 2000, 117). „Sophocles appears to suggest at *Ant.* 1090 that *nous* is superior to *phrenes*“ (*ibid.*, 119). „[T]he wide range of intellectual activity and the nature of that activity ascribed to *phrēn* may both account for its frequent appearance in tragedy. First, *phrēn* is associated with deliberation, pondering, and consideration of possibilities of action. Second, *phrenes* are the means that people resort to in times of crisis. At such times they must ponder and reflect. *Nous* could perhaps give them instantly the correct solutions. But *nous* ‘hides’ and fails to function; sometimes it appears to be quite absent“ (*ibid.*, 120). „*Nous* is perhaps the most valuable of the psychic entities, but it can sometimes fail to act, or it can be of a negative nature. People under such circumstances may act irrationally or find themselves compelled to use *phrenes* instead“ (*ibid.*).

²⁸ Tokį „kvalifikuojantį prieveiksmį“ („qualifying adverb *eu*“), gretinamą su veiksmažodžiu φρονεῖν, reikšmingai yra paminėjęs Simonas Goldhillas (Goldhill, 1986, 133). Atskirai žodžiui φρονεῖν jis siūlo neutralų vertimą – „būti tam tikros dvasinės nuotaikos“ („to be of a particular disposition of mind“, *ibid.*). Taip pat verta paminėti, kad visame graikų literatūros korpusė frazės εὔ φρονεῖν ir εὔ νοεῖν viena šalia kitos tame pačiame sakinyje (ne kaip vienas kitą keičią sinonimai, apie kuriuos jau kalbėta anksčiau) atsiradžia itin retai. Radome tik vieną tokį atvejį. Oratorius Isajas kalboje

neužmirština, jog sofistų, kurie domėjosi įvairiomis kalbos mokymo ir minčių perteikimo technikos galimybėmis, laikais būta ir kitokių priemonių keisti ar tikslinti posakius, subtiliau nusakyti reikšmes. Tai buvo daroma ir kuriant naujadarus, sinonimus, perifrazes, ir ieškant naujų etimologinių sąsajų, ir suteikiant žodžiams naujas reikšmes. Turbūt vertas dėmesio faktas, kad vienas iš Isokrato konkurentų Platonas, laikomas retorikos termino kūrėju (plg. Schiappa, 1990), retai (ir tikrai rečiau už Isokratą) vartoja frazę εὔ φρονεῖν (ir εὔ φρονοῦντες)²⁹, bet, kita vertus, jis daž-

apie Meneklo palikimą (*De Meneclis hereditate* 14) štai kaip apibūdina velionį, sumaniusį įsisūnyti sau įpėdinį (čia ir toliau teksto paryškinimai – straipsnio autoriaus): „Διδόντων οὖν τῶν νόμων αὐτῷ ποιεῖσθαι διὰ τὸ εἶναι ἀπαιδᾶ, ἐμὲ ποιεῖται, οὐκ ἐν διαθήκαις, ὃ ἄνδρες, γράψας, μέλλον ἀποθνήσκειν, ὅσπερ ἄλλοι τινὲς τῶν πολιτῶν, οὐδ’ ἀσθενῶν· ἀλλ’ ὑγιαίνων, εὔ φρονῶν, εὔ νοῶν ποιησάμενος εἰσάγει με εἰς τοὺς φράτερας παρόντων τούτων, καὶ εἰς τοὺς δημότας με ἐγγράφει καὶ εἰς τοὺς ὀργεῶνας“ („Taigi įstatymams leidus jam [= Meneklui – vert. past.] įsūnyti sūnų dėl to, kad buvo bevaikis, jis įsisūnijo mane, ne testamente įrašęs prieš mirtį, teisėjai, kaip daro kai kurie iš piliečių, ir ne ligos palaužtas, bet būdamas fiziškai sveikas, sveiko proto ir gerai suvokiantis savo veiksmus (plg. Edwardo Seymour Forsterio vertimą: „sound in body and mind, and fully aware of what he was doing“) jis mane įsūnijo ir įtraukė mane čia dalyvaujančių mano priešininkų aki-vaizdoje į fratrijos narių sąrašą, įrašė ir tarp demo narių bei tarp orgeonų [religinių apeigų vykdytojų kolegijos narių – vert. past.; vertimas – straipsnio autoriaus]). Homeras νοῦν ἔχειν taip pat vartojo ir pažymėtina, kad protą nusakydavo kaip kažkokios kokybės ar kilmės (dievų įdėtą į krūtinę), pvz., *Od.* 2, 123–126: „τόφρα γὰρ οὖν βίोटόν τε τεὸν καὶ κτήματ’ ἔδονται, / ὄφρα κε κείνη τούτων ἔμη νόον, ὃν τινὰ οἱ νῦν / ἐν στήθεσσι τιθεῖσι θεοί· μέγα μὲν κλέος αὐτῇ / ποιεῖτ’, αὐτὰρ σοὶ γε ποθὴν πολέος βίोटίου“. Pagaliau paties Isokrato tekstai liudija, kad jam εὔ φρονεῖν yra kažkas daugiau nei tiesiog φρονεῖν: kalboje *Filipas* (*Phil.* 18) pastarasis veiksmažodis yra pavartotas be „priedo“, darant užuominą į sveiko proto praradimą, išprotėjimą (faktiškai tai yra paties Isokrato idėja, tariamai pasakyta jo mokinių lūpomis po to, kai šie išgirdo mokytojo ketinimą duoti patarimų Filipui).

²⁹ Pl. *Soph.* 241a4; *Phdr.* 231d4; *Prt.* 333d5; *Ep.* (dub.) 337d6; 357c1.

niau pasitelkia panašios reikšmės būdvardį ἔμφρων (plg. Astius, 1835, 698–699)³⁰, kuris Isokrato kūrinuose pasirodo tik vieną kartą (*De pace* 85).

Frazė εἶ φρονεῖν yra daug kartų paliudyta iki Isokrato, ypač poezijoje. Ji neretai susijusi su herojais, garsėjančiais savo ypatinga išmintimi ir patirtimi, galinčiais duoti naudingų patarimų. *Iliadoje* ir *Odisėjoje* 14 kartų pasikartoja formulė „ὄσφιν ἐὺ φρονέων ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν“, kuria yra pristatoma herojaus kalba, skirta nuraminti aistras (ypač pyktį), pakviesti žmones taikytis ir veikti bendram labai arba susilaikyti nuo žiauraus, neapgaltoto veiksmo. Dažniausiai, t. y. 5 kartus, epitetas „ἐὺ φρονέων“ priskirtas šimtamečiui senoliui, Pilo valdovui ir karvedžiui Nestorui³¹. Tas pats epitetas ir ta pati formulė yra taikomi žyniui Kalchantui, kai jis pradeda kalbą apie Apolono rūstybę Achilo sukviestoje achajų sueigoje (*Il.* 1, 73), išmintingiesiems ir išradingiesiems graikų kariams, duodantiems bendruomenei nau-

dingų patarimų, – Odisėjui (*Il.* 2, 288) ir Toantui³² (*Il.* 15, 285), taip pat Trojos herojams – Priamui (*Il.* 7, 367) ir Polidamanui (*Il.* 18, 253), Itakės pranašui Halitersui (*Od.* 2, 160), Odisėjo draugui ir Telemacho auklėtojui Mentorui (*Od.* 2, 228), Echenėjui, vyriausiajam iš kilmingųjų fajakų, karaliaus Alkinojo patarėjui (*Od.* 7, 158), ir Amfinomui, vienam iš Penelopės jaunikų, kuris iš visų išsiskyrė mandagiausiu elgesiu (*Od.* 16, 399). Minėtina, jog panašus epitetas nuskamba ir apibūdinant Alkinojo žmoną Arētę, užėmusią ypatingą vietą fajakų visuomenėje. *Odisėjos* VII knygoje Atėnės žodžiais Odisėjui ji nupiešiama kaip nestokojanti proto šviesumo ir pajėgi sutramdyti vyrų ginčus („οὐ μὲν γάρ τι νόου γε καὶ αὐτὴ δεύεται ἐσθλοῦ, / οἷσὶ τ' ἐὺ φρονέησι, καὶ ἀνδράσι veikea lúei“, *Od.* 7, 73–74)³³, tad būtent šios moters

³² *Il.* 15, 281sq. Toantas paragino geriausius achajų karžygius stoti mūšin su Hektoru, kad šitaip visa likusi kariuomenė gautų progą atsitraukti į saugią vietą.

³³ Štai XII a. komentatoriaus Eustatijo Tesalonikiečio pateiktos versijos (1, 260, 19–24) (visi teksto paryškiniimai ir vertimai – straipsnio autoriaus): „εἶτα καὶ αἰτίαν λέγων τῆς τοσαύτης τιμῆς ἐπάγει. 'οὐ μὲν γάρ τι νόου καὶ αὐτὴ δεύεται ἐσθλοῦ, οἷσὶ τ' ἐὺ φρονέησι καὶ ἀνδράσι veikea lúei'. τουτέστιν οἷς ἂν ἀνδράσιν εἶ φρονοίη, λύει τὰ veikea. ἴνα ἢ τοῦτο, δεῖγμα τοῦ μὴ δεύεσθαι αὐτὴν νόου ἐσθλοῦ. τινὲς δὲ, χαριέστερον γράφουσι κατὰ γένος θηλυκῶν, ἦσι τ' ἐὺ φρονέουσι καὶ ἀνδράσιν'. ἦγουν αἷς γυναῖξὶ φιληδεῖ καὶ οἷς ἀνδράσι προσέχει, λύει τὰ veikea. φέρεται δὲ καὶ τρίτη γραφὴ αὐτῆ. ἦσιν εὐφοροσύνησιν', ἦγουν ἰδίαις φρονήσεσι, λύει δικαστικῶς τὰ veikea. ἔπαινοι δὲ ταῦτα βασιλίδι πρέποντες. ὣν τὸ ἐξαίρετον, τὸ δικαστικὴν εἶναι τὰ veikea λύουσιν“ – „toliau kalbėdamas ir tokios didelės garbės priežastį pateikia. „Nes ir proto guvaus nė kiek šita nestokoja, ir kuriems **palanki** ji, išsprendžia tų vyrų kivirčius.“ Tai yra išsprendžia kivirčius tų vyrų, kuriems ji **būna palankiai nusiteikusi**. Idant šitai būtų kaip įrodymas to, kad jinai nestokoja guvaus proto. O kai kurie mieliau rašo, vartodami moteriškos giminės formą, **ir kurioms jie palankūs**, ir vyrų [kivirčius išsprendžia – vert. papild.], arba tiksliau – ir moterų, **kuriomis būna sužavėta**, ir vyrų, į kuriuos atkreipia dėmesį, kivirčius išsprendžia. Plinta ir šitoks trečias rašytinis variantas: **savo mintim palankiosiom**“, arba tiksliau – **savo svei-**

³⁰ Žinoma, šį žodį dera vertinti atsargiai, nes jis dažnai yra nuo εἶ φρονεῖν šiek tiek nutolusios reikšmės, susijusios būtent su sąmonės išlaikymu ir laisvos valios priimti sąmoningus sprendimus turėjimu. Kada šis žodis reiškia blaivaus mąstymo išlaikymą sunkiomis aplinkybėmis (plg. Pl. *Symp.* 221b1 ir Platonas, 2000, 69, kur T. Alekniėnės vertime pasirinktas žodis „šaltakraujyškumas“), tada galima įžiūrėti jo artimesnę sąsają su šiaame straipsnyje nagrinėjamos frazės εἶ φρονεῖν semantiniu lauku (Platono dialoge tai yra teigiama, „gera“ savybė, kuria žavimasi, ir ji susijusi su mąstymo veikla, tam tikru dvasiniu nusiteikimu).

³¹ *Il.* 1, 253 (bandydamas sutaikyti Achilą ir Agamemnoną), *Il.* 2, 78 (pritardamas Agamemnonui achajų sueigoje, kad jo sapnas išreiškia dievų valią); *Il.* 7, 326 (po Hektoro ir Ajanto dvikovos patardamas per pertrauką tarp kovų pasirūpinti mirusiais ir sutvirtinti savo stovyklos bei laivų apsaugą); *Il.* 9, 95 (po nuostolingio mūšio naktinėje vyriausiųjų sueigoje Agamemnono palapinėje patardamas Agamemnonui pamiršti pyktį ir taikytis su Achilu); *Od.* 24, 53 (sudraudamas achajus, bėgusius nuo Achilo kūno, kai pasigirdo Tetidės ir kitų dievių raudos).

malonės siekti pataria deivė savo globojamam keliautojui. Tačiau šiame kontekste, kaip, beje, pažymėta ir LSJ žodyne³⁴, εὖ φρονεῖν reiškia ne tiek išmintingą ir patirtimi paremtą mąstymą, kiek gerai nuteiktą mąstymą ir palankų požiūrį ko nors atžvilgiu. Pagal šią reikšmę frazė lygintina su posthomeriniu terminu εὐνοια, vartotu pirmiausiai prozos kalboje.

Taigi apibendrinant ankstyvųjų tekstų medžiagą, galima hipotetiškai teigti, kad homeriniuose epuose sąvoka εὖ φρονεῖν turi mažiausiai penkias sąlygines kokybės dimensijas: ypatingą dievišką (dievų dovanotą) mąstymo ir intuicijos galią (atstovaujamą Kalchanto ir Haliterso, galbūt iš dalies Arētės³⁵); patirtimi ir senų pavyzdžių atmintimi pagrįstą išmintį (Nestoras, Priamas, Echenėjas); mąstymo galią, geriau išlavintą negu kitų (Odisejas, Toantas, Polidamantas); santūresnę už kitų elgesį (Amfinomas); palankų nusiteikimą kieno nors atžvilgiu (Arētė). Kaip matyti, tai išskirtinių ir anaipol ne visų homerinių herojų apibūdinimas. Ir įdomu, jog šis epitetas (εὖ φρονοῦντες) netaikytas dievams, nors, tiesa, Atėnė yra dusyk pavadinta φίλα φρονέουσα³⁶, o Iridė syki – ἀγαθὰ φρονέουσα³⁷. Panašu, kad dievams akivaizdžiau suteikiamas palankumą arba nepalankumą reiškiantis epitetas³⁸.

ko proto įžvalgomis išsprendžia kaip teisėja kivirčius. O tatai yra karalienei tinkančios liaupsės. Iš jų išskirtinis dalykas – tai, kad yra teisėja, sprendžianti kivirčius“.

³⁴ Taip sutrumpintai vadiname senosios graikų-anglų kalbų žodyną, žr. santrumpų sąrašą straipsnio pabaigoje.

³⁵ Tik tuo atveju, jeigu priimtume Eustatijo pateiktą trečiąją teksto skaitymo ir interpretavimo versiją su frazei εὖ φρονεῖν giminišku daiktavardžiu: „ἦσαν εὐφροσύνῃσιν“ arba (Eustatijo žodžiais) „ἰδίαις φρονήσεσι“ („savo sveiko proto įžvalgomis“).

³⁶ *Od.* 7, 15 ir 42.

³⁷ *Il.* 24, 174.

³⁸ Šalia minėtų φίλα φρονέουσα ir ἀγαθὰ φρονέουσα epuose randame ir κακὰ φρονέων / φρονέουσα, tiesa, taikomą ne tik dievams, bet ir žmonėms bei gyvūnams.

Kituose Homero laikų kūrinuose, iš kurių geriausiai yra išlikusios Hesiodo poemos, frazės εὖ φρονεῖν nerandame. Vis dėlto iš dalies į ją panašus Hesiodo *Teogonijoje* nuskambantis epitetas, kuriuo apibūdinami išmintingieji valdovai (*Theog.* 88: βασιλῆες ἐχέφρονες), švelniais žodžiais (μαλακοῖσι παραιφάμενοι ἐπέεσσιν) lengvai užbaigiantys žmonių, patiriančių skriaudą viešuose sambūriuose (λαοῖς βλαπτομένοις ἀγορῆφι), problemas, sukeldami priešingą efektą jų skundams arba jų skriaudikams. Tai gali būti aliuizija į Trojos karo herojus Nestorą ir Agamemnoną, kada pastarasis (po Nestoro antrojo bandymo jį paveikti) nusprendžia taikytis su Achilu (plg. *Hom. Il.* 9, 89–161).

Ne ką dažniau už Hesiodą mūsų nagrinėjamą frazę vartojo eleginiu dvieliu komponavę VII–VI a. pr. Kr. poetai, kurių pamokymai gerai buvo žinomi Isokratui³⁹. Vis dėlto duomenų per mažą, kad būtų galima būtent juos laikyti tiesioginiais šio koncepto inspiratoriais Atėnų retorikos mokytojo sukurtoje ir rašytinėse kalbose išdėstytoje auklėjimo sistemoje. Juk skaitant ir interpretuojant Homerą taip pat galima išvesti tokius išminties aspektus, kokius regime Isokrato formuluotoje edukacinėje programoje, apėmusioje tris raktinius konceptus: φύσις, παιδεία, ἐμπειρία⁴⁰. Juk Homero „teisingu mąstymu“ apibūdintieji herojai, kaip matėme

³⁹ Teognidas ir Fokilidas yra paminėti vienoje Isokrato kalboje (*Ad Nic.* 43). Teognidas pamokymų Kirnui pradžioje vadina save „εὖ φρονέων“ (*Theog.* 1, 27) ir taip nusako savo palankumą mokiniui. Neaišku, ar tikrasis Fokilidas, ar tik vėlesnis sentencijų autorius taip pat turi vieną gnomę su mus dominančia fraze: „λάβανε καὶ βουλὴν παρὰ οἰκέτου εὖ φρονέοντος“ (*Ps.-Phoc. Sententiae*, 227).

⁴⁰ Tai W. Jaegerio išskirtos „sofistų edukacinės trejybės“ (φύσις, μάθησις, ἄσκησις) variantas (plg. Jaeger, 1986, 306).

anksčiau, pasižymi ir įgimtais gabumais, ir išsilavinimu (kūrybišku mąstymu ir išradingais eksperimentais išlavintu protu), ir gyvenimiška patirtimi bei praktika. Ryšys tarp isokratiškojo ugdymo ir homerinių studijų gali būti įžiūrėtas jo kalboje *Prieš sofistus*, kur būtent Homero autoritetu yra paremtas pagrindinis argumentas prieš sofistų ambiciją surasti tiesą⁴¹.

Turėdami galvoje šį kontekstą, dabar galime pažvelgti, kaip atrodo nagrinėjamos frazės (εὖ φρονεῖν ir νοῦν ἔχειν) Isokrato kalbose.

Koncepto kontekstas: komponavimo, pritaikymo būdai. Kaip minėta, nesunku pastebėti, jog Isokrato tekstuose inteligentiški ir supratingi žmonės (εὖ φρονοῦντες, νοῦν ἔχοντες) dažnai yra įtraukti į reikiamybės sakinio schemą (χρή / προσήκει + ACI⁴² arba šios konstrukcijos variantas šalutiniame sakinyje su santykiniais prieveiksmiais ir įvardžiais). Sutrumpintai lentelėje visi atvejai su ACI atrodo taip (pradžioje cituojami visi atvejai su χρή, po to – su προσήκει):

<p><i>Bus.</i> 15: Ἦρξατο μὲν οὖν ἐντεῦθεν, ὅθεν περ χρή τοὺς εὖ φρονοῦντας, ἅμα τὸν τε τόπον ὡς κάλλιστον καταλαβεῖν καὶ τροφήν ἱκανὴν τοῖς περὶ αὐτὸν ἐξευρεῖν.</p>	<p>„Taigi pradėjo nuo ten, nuo kur ir gerai nutuokiantiems: kartu ir kuo geriausią vietą užimti, ir surasti savo artimiesiems pakankamai maisto.“</p>
<p><i>Archid.</i> 34: Λέγουσιν δ' οἱ συμβουλευόντες ὑμῖν ὡς χρή τοὺς εὖ φρονοῦντας μὴ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχειν περὶ τῶν πραγμάτων εὐτυχοῦντας καὶ δυστυχοῦντας, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν αἰεὶ βουλευέσθαι καὶ ταῖς τύχαις ἐπακολουθεῖν καὶ μὴ μείζον φρονεῖν τῆς δυνάμεως, μηδὲ τὸ δίκαιον ἐν τοῖς τοιοῦτοις καιροῖς, ἀλλὰ τὸ συμφέρον ζητεῖν.</p>	<p>„Mums patariantieji sako, jog gerai nutuokiantiems dera nesilaikyti tokio paties įvykių vertinimo geros ir blogos kloties atveju, bet visada spręsti pagal esamą padėtį, atsižvelgti į aplinkybes ir neužsimanyti daugiau (μὴ μείζον φρονεῖν) nei leidžia jėgos; ir šitokiomis progomis ne teisingumo siekti, bet to, kas naudinga.“</p>
<p><i>De pace</i> 8: Χρή δὲ τοὺς νοῦν ἔχοντας περὶ μὲν ὧν ἴσασιν, μὴ βουλευέσθαι (περίεργον γάρ), ἀλλὰ πράττειν ὡς ἐγνώκασιν, περὶ ὧν δ' ἂν βουλευῶνται, μὴ νομίζεσθαι εἰδέναι τὸ συμβησόμενον, ἀλλ' ὡς δόξη μὲν χρωμένους, ὃ τὶ ἂν τύχη δὲ γενησόμενον ἀγνοοῦντας, οὕτω διανοεῖσθαι περὶ αὐτῶν.</p>	<p>„Proto turintiems dera apie tai, ką žino, ne svarstyti (juk tai tuščias darbas), bet daryti, kaip yra nusprendę; o tai, apie ką svarsto, jiems dera ne tikėti, jog žino būsimą rezultatą, bet nusiteikti svarstomų klausimų atžvilgiu taip, lyg remtūsi nuomone, o kas atsitiktinai įvyks, nežinotų.“</p>
<p><i>De pace</i> 35: Χρή δὲ τοὺς εὖ φρονοῦντας, ἐπειδὴ τὸ μέλλον αἰεὶ συνοίσειν οὐ καθορῶμεν, τὸ πολλάκις ὠφελοῦν, τοῦτο φαίνεσθαι προαιρουμένους.</p>	<p>„Gerai nutuokiantiems dera, kadangi mes nematome ateities visados būsiant palankios, atrodyti teikiančiais pirmenybę tam, kas paprastai (dažnai) esti naudinga.“</p>
<p><i>Areop.</i> 31: Οὐ γὰρ μόνον περὶ τῶν κοινῶν ὠμονόουν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἰδίων βίον τοσαύτην ἐποιοῦντο πρόνοιαν ἀλλήλων ὅσην περ χρή τοὺς εὖ φρονοῦντας καὶ πατρίδος κοινωοῦντας.</p>	<p>„Mat [mūsų protėviai, Solono ir Kleistenio laikų politikai – vert. past.] ne tik darniai sutarė dėl viešųjų principų, bet ir dėl privataus gyvenimo iš anksto vienas kitu tiek pasirūpino, kiek gerai nutuokiantiems ir bendrai valdantiems tėvynę.“</p>

⁴¹ C. *soph.* 1–2.

⁴² ACI = *accusativus cum infinitivo*.

<p><i>Antid.</i> 23: Καίτοι χρή τοὺς νοῦν ἔχοντας τοιοῦτους εἶναι κριτὰς τοῖς ἄλλοις, οἷον περ ἂν αὐτοὶ τυγχάνειν ἀξιόσπειαν [...].</p>	<p>„Vis dėlto, turintiems proto dera būti tokiais kitų teisėjais, kokių patys pageidautų susilaukti [...]“</p>
<p><i>Antid.</i> 80: Χρή δὲ τοὺς νοῦν ἔχοντας περὶ ἀμφοτέρα μὲν ταῦτα σπουδάζειν, αὐτοῖν δὲ τούτοις τὸ μείζον καὶ τὸ πλείονος ἄξιον προτιμᾶν, ἔπειτα κάκεῖνο γινώσκειν, ὅτι νόμους μὲν θεῖναι μυρῖοι καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων ἱκανοὶ γεγόνασιν, εἰπεῖν δὲ περὶ τῶν συμφερόντων ἀξίως τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἑλλάδος οὐκ ἂν πολλοὶ δυναθεῖεν.</p>	<p>„Turintiems proto dera uoliai domėtis šiais abiem dalykais [t. y. savo miesto ir visos Heladės interesais – vert. past.], bet iš šių dviejų teikti pirmenybę svarbesniajam ir turinčiam didesnę vertę, taip pat suvokti ir tai, kad įstatymams leisti yra pajėgūs tūkstančiai ir kitų helėnų ir barbarų, o pakalbėti apie naudingus reikalus, vertus miesto ir Heladės, nedaugelis teįstengtų.“</p>
<p><i>Antid.</i> 203: Χρή δὲ τοὺς νοῦν ἔχοντας οὐκ ἀνωμάλως ποιεῖσθαι τὰς κρίσεις περὶ τῶν ὁμοίων πραγμάτων, οὐδ' ἀποδοκιμάζειν τὴν παιδείαν τὴν ταῦτά ταῖς πλείσταις τῶν τεχνῶν ἀπεργαζομένην.</p>	<p>„Turintiems proto dera vienodus dalykus vertinti vienodai ir neatstumti mokymo, kuris pasiekia tokių pačių tikslų kaip dauguma iš meistrysčių.“</p>
<p><i>Panath.</i> 151: Ἐκ τούτων γὰρ ἔτι μᾶλλον ἔσται καταμαθεῖν ὅτι καὶ τὴν πολιτείαν εἶχον ἡμῶν οἱ πρόγονοι βελτίω τῶν ἄλλων καὶ σωφρονεστέραν, καὶ προστάταις καὶ συμβούλοις ἐχρῶντο τοιοῦτοις οἷοις χρή τοὺς εὖ φρονοῦντας.</p>	<p>„Nes iš to dar geriau bus galima suprasti, kad mūsų protėviai ir valstybės santvarką turėjo geresnę bei nuosaikesnę už kitų, ir rėmėsi tokiais vadovais bei patarėjais, kuriais dera remtis gerai nutuokiantiems.“</p>
<p><i>Panath.</i> 230: Ὁ μὲν γὰρ ἀπήει φρονιμώτερος γεγεννημένος καὶ συνεσταλμένην ἔχων τὴν διάνοιαν, ὡσπερ χρή τοὺς εὖ φρονοῦντας, καὶ πεπονθὼς τὸ γεγραμμένον ἐν Δελφοῖς, αὐτόν τ' ἐγνωκὼς καὶ τὴν Λακεδαιμονίων φύσιν μᾶλλον ἢ πρότερον [...].</p>	<p>„Mat jis išėjo tapęs protingesnis ir turėdamas sutramdytą mąstyseną, kaip ir dera gerai nutuokiantiems, ir patyręs to, kas Delfuose užrašyta, esmę: ir save patį pažinęs, ir lakedaimoniečių prigimtį – labiau nei anksčiau [...]“</p>
<p><i>Epist.</i> 5 (<i>Ad Alexandrum</i>), 2: Τῶν τε γὰρ πολιτῶν ἀποδέχεσθαι σε {ἀκούω}⁴³ τῶν ἡμετέρων οὐ τοὺς ἡμεληκότας αὐτῶν καὶ πονηρῶν πραγμάτων ἐπιθυμοῦντας, ἀλλ' οἷς συνδιατρίβων τ' οὐκ ἂν λυπηθείς συμβάλλων τε καὶ κοινωνῶν πραγμάτων οὐδὲν ἂν βλαβείης οὐδ' ἀδικηθείς, οἷοις περ χρή πλησιάζειν τοὺς εὖ φρονοῦντας.</p>	<p>„Mat girdžiu, jog tu ir iš mūsų piliečių priimi ne tuos, kurie apsileidę savo pačių viduje, ir ne tuos, kurie trokšta niekšingų dalykų, bet tuos, su kuriais ir kartu leisdamas laiką nenusiviltum, ir suburdamas bei dalyvaudamas bendruose darbuose nė kiek nepatirtum žalos ir neteisybės, tokius, su kuriais ir dera suartėti gerai nutuokiantiems.“</p>
<p><i>Paneg.</i> 107: Ὑπὲρ ὧν προσῆκει τοὺς εὖ φρονοῦντας μεγάλην χάριν ἔχειν πολὺ μᾶλλον ἢ τὰς κληρουχίας ἡμῖν ὀνειδίζειν, ἅς ἡμεῖς εἰς τὰς ἐρημουμένας τῶν πόλεων φυλακῆς ἕνεκα τῶν χωρίων, ἀλλ' οὐ διὰ πλεονεξίαν ἐξεπέμπομεν.</p>	<p>„Už tai gerai nutuokiantiems pridera jausti didelį dėkingumą daug labiau negu priekaištauti mums už kleruchijas [piliečių bendrijas, valdančias žemės sklypus kitos valstybės teritorijoje – vert. past.], kurias mes į ištuštėjusius miestus dėl vietovių apsaugos, o ne dėl pelnytosi nusiųsdavome“.</p>

⁴³ Ši žodį įterpiame kaip numanomą (remdamiesi ankstesniu sakiniu) *verbum regens*.

<p><i>Plat.</i> 23: Οἶμαι γὰρ ἅπασιν φανερόν εἶναι διότι προσῆκει τοὺς εὖ φρονοῦντας ἐν μὲν τῷ πολέμῳ σκοπεῖν, ὅπως ἐκ παντὸς τρόπου πλεόν ἔξουσιν τῶν ἐχθρῶν, ἐπειδὴν δ' εἰρήνη γένηται, μηδὲν περὶ πλείονος ποιεῖσθαι τῶν ὄρκων καὶ τῶν συνθηκῶν.</p>	<p>„Nes manau, jog visiems aišku, kad gerai nutuokiantiems pridera kare stebėti, kad visokiais būdais pranoktų priešus, o kuomet ateina taika, nieko nevertinti labiau už priesaikas ir sutartis.“</p>
<p><i>Antid.</i> 165: Καίτοι προσῆκε τοὺς εὖ φρονοῦντας εὐχεσθαι τοῖς θεοῖς ὡς πλείστοις τῶν πολιτῶν παραγενέσθαι τὴν δύναμιν ταύτην, δι' ἣν ἔμελλον παρ' ἐτέρων λαμβάνοντες χρησίμους αὐτοὺς ὥσπερ ἐγὼ τῇ πόλει παρέξειν.</p>	<p>„Vis dėlto priderėtų gerai nutuokiantiems mels-tis dievams, kad daugelį iš piliečių aplankytų tokia galia, kurios dėka iš kitų [t. y. svetimšalių – vert. past.] gaudami pajamų, patys – taip, kaip ir aš – naudingai pasitarnautų savo valstybei.“</p>
<p><i>Panath.</i> 112: Ἦν δὴ τοιοῦτον ἐπιχειρῶσίν τι ποιεῖν, προσῆκει τοὺς εὖ φρονοῦντας ληρεῖν νομίζειν αὐτούς.</p>	<p>„Jei tik kažką štai tokio jie mėgina daryti⁴⁴, gerai nutuokiantiems pridera manyti, jog jie svaičioja.“</p>
<p><i>Epist.</i> 7 (<i>Ad Timotheum</i>), 4: Ὡν ἔνιοι καταφρονήσαντες οὐδὲν ἄλλο σκοποῦσιν, πλὴν ὅπως αὐτοῖ θ' ὡς μετὰ πλείστης ἀσελγείας τὸν βίον διάζουσιν, τῶν τε πολιτῶν τοὺς βελτίστους καὶ πλουσιωτάτους καὶ φρονημωτάτους λυμανοῦνται καὶ δασμολογήσουσιν, κακῶς εἰδότες ὅτι προσῆκει τοὺς εὖ φρονοῦντας καὶ τὴν τιμὴν ταύτην ἔχοντας μὴ τοῖς τῶν ἄλλων κακοῖς αὐτοῖς ἠδονὰς παρασκευάζειν, ἀλλὰ ταῖς αὐτῶν ἐπιμελείαις τοὺς πολίτας εὐδαιμονεστέρους ποιεῖν, μηδὲ πικρῶς μὲν καὶ χαλεπῶς διακεῖσθαι πρὸς ἅπαντας, ἀμελεῖν δὲ τῆς αὐτῶν σωτηρίας, ἀλλ' οὕτω μὲν πράως καὶ νομίμως ἐπιστατεῖν τῶν πραγμάτων ὥστε μηδένα τολμᾶν αὐτοῖς ἐπιβουλεύειν, μετὰ τοσαύτης δ' ἀκριβείας τὴν τοῦ σώματος ποιεῖσθαι φυλακὴν ὡς ἀπάντων αὐτοὺς ἀνελεῖν βουλομένων.</p>	<p>„Kai kurie (iš tiranų), paniekinę šiuos principus niekuo kitu nesidomi kaip tik tuo, kad ir patys gyventų kuo palaidžiausią gyvenimą, ir geriausius, turtingiausius bei protingiausius iš piliečių žlugdytų bei apkrautų mokesčiais, blogai suvokdami, jog gerai nutuokiantiems ir šitokią padėtį užimantiems pridera ne kitų nelaimėmis sau patiems ruošti malonumus, bet savo pačių pastangomis daryti piliečius laimingesnius, ir ne žiauriai bei rūsčiai prieš visus nusiteikti ir savo saugumo nepaisyti, tačiau taip švelniai ir teisėtai vadovauti valstybės reikalams, kad niekas nedrįstų prieš juos sukilti, o asmens apsauga taip kruopščiai rūpintis, lyg visi norėtų juos pražudyti.“</p>

⁴⁴ Kontekstas rodo, kad čia kalbama apie Spartos valdymo santvarkos šalininkus, kurie lygina ne tik Spartos ir Atėnų politiką, bet ir ją atspindinčią gyvenimą ir moralę, tikėdamiesi būtent čia rasti spartiečių pranašumą, priešindami pastarųjų santūrumą (σωφροσύνην) ir paklusnumą (πειθαρχίαν) atėniečių nerūpestingumui, apsileidimui (ὀλιγοψία).

Galima matyti, kad tokiems žmonėms yra tartum formuluojami „kvalifikaciniai“ reikalavimai, daugiausiai susiję su elgsena tam tikromis progomis (pvz., kokiais patarėjais remtis, kaip būnant teisėjais vertinti kitus, kaip elgtis patogiomis ir nepatogiomis politinėmis aplinkybėmis, taikos ir karo metu) arba su kasdieniniu dvasiniu nusiteikimu (pvz., kaip teiginyje iš *Panath.* 230 „συνεσταλμένην ἔχων τὴν διάνοιαν, ὥσπερ χρὴ τοὺς εὖ φρονοῦντας“, iš kurio matyti, kad εὖ φρονοῦντες pasižymi tarsi „suskleista“, t. y. neišdidžia, kuklia, nuomone). Šių reikalavimų seką galima pratęsti, atkreipus dėmesį į kitą raiškos priemonę – teiginius su veiksmožodiniais būdvardžiais, *adiectiva verbalia* (trumpumo dėlei šių pavyzdžių neverčiame ir cituojame fragmentiškai):

„[...] **σπουδαστέον** ἐστὶν τοῖς εὖ φρονοῦσιν [...]“ (*Antid.* 280);

„[...] **οὐ** μὴν **δουλευτέον** τοὺς νοῦν ἔχοντας τοῖς οὕτω κακῶς φρονοῦσιν [...]“ (*Evag.* 9).

Kitais atvejais εὖ φρονοῦντες ir νοῦν ἔχοντες pasitaiko klausiamuosiuose arba tvirtinamuosiuose sakiniuose, kuriais reiškiama tikimybė arba galimybė, pasitelkus potencialinį optatyvą ar *adiectivum verbalis probabilitatis*, kaip antai:

„Τίς γὰρ **ἂν** τῶν εὖ φρονοῦντων συμφορὰς ἐπαινεῖν **ἐπιχειρήσειεν**;“ (*Hel.* 10);

„Καίτοι τίς **οὐκ ἂν δέξαιτο** τῶν εὖ φρονοῦντων τοιαύτης πολιτείας μετέχειν [...]“ (*Nic.* 16);

„Ἄπερ ἅπαντες μὲν **ἂν** οἱ νοῦν ἔχοντες **ἔλουντο** καὶ **βουληθεῖεν** [...]“ (*Panath.* 118; cf. *C. soph.* 14);

„[...] τοῖς εὖ φρονοῦσιν πολλῶν **αιρετώτερόν** ἐστὶν [...]“ (*Hel.* 42).

Rečiau pasitaiko tiesioginis savybių įvardijimas, tiesa, ne vardininko linksniu, bet veikiau *genitivus possessivus (qualitatis)*, pvz.:

„Αἱ μὲν γὰρ πράξεις αἱ προγεγενημένοι κοιναὶ πᾶσιν ἡμῖν κατελείφθησαν, τὸ δ' ἐν καιρῷ ταύταις καταχρήσασθαι καὶ τὰ προσήκοντα περὶ ἐκάστης ἐνθυμηθῆναι καὶ τοῖς ὀνόμασιν εὖ διαθέσθαι **τῶν εὖ φρονοῦντων** ἰδίον ἐστὶν“ (*Paneg.* 9);

„Ἔστι δ' **ἀνδρὸς νοῦν ἔχοντος** [...]“ (*Panath.* 34).

Remiantis šiais duomenimis, galima išskirti bent tris rašytojo pasitelktus charakterizavimo technikos principus: imperatyvų (koks turi būti herojus), probabilijų (koks galėtų būti ar tikėtina yra) ir tiesioginių-nusakomąjį (koks yra tikrai, remiantis faktais)⁴⁵. Imperatyvusis būdas primena Isokratui nesvetimą didaktinę literatūrą (Hesiodo pamokymus apie žemdirbystę, Teognido, Fokilido, Solono „ὑποθήκαι“)⁴⁶. Tikimybe paremtas metodas primena sofistų, filosofų, oratorių samprotavimus ar į juos panašius poemų ir kitų kūrinijų herojų argumentuotus teiginius. O tiesioginis charakterizavimas panašus į istorinį, faktais grįstą pasakojimą arba į deskriptyvius epizodus poetiniuose kūrinuose (epuose, himnuose, dramose, lyrikoje), kur epitetais

⁴⁵ Plg. Aristotelio *Poetikos* teiginius apie skirtingą tikrovės reiškiniių perteikimą poezijoje ir istoriografijoje (1451a36–b7).

⁴⁶ Taip pat atitinka Aristotelio *Retorikoje* pateiktą sentencijų (gnomių) sampratą. Vienas jo pateiktas gnomės pavyzdys (*Rhet.* 3, 1418b33–39) įdomiai atliepia Isokrato vartotą νοῦν ἔχοντες konceptą: „δεῖ δὲ καὶ μεταβάλλειν τὰ ἐνθυμήματα καὶ γνώμας ποιεῖν ἐνίοτε, οἷον χρὴ δὲ τὰς διαλλαγὰς ποιεῖν **τοὺς νοῦν ἔχοντας** εὐτυχοῦντας· οὕτω γὰρ ἂν μέγιστα πλεονεκτοῖεν, ἐνθυμηματικῶς δὲ εἰ γὰρ δεῖ, ὅταν ὠφελιμώταται ὦσιν καὶ πλεονεκτικώταται αἱ καταλλαγαί, τότε καταλλάττεσθαι, εὐτυχοῦντας δεῖ καταλλάττεσθαι“ (čia kursyvu pažymėjome Aristotelio cituojamą pavyzdinį tekstą, iliustruojantį taisyklę, o ryškesniu juodu šriftu išskyrėme mūsų svarstymui aktualią frazę).

apibūdinami dievai ir herojai. Turint omenyje, kad autorius visais šiais būdais pasinaudoja, sunku abejoti jo išraiškos įvairovės platumu⁴⁷. Detaliau nagrinėti šiuos stilistinius aspektus ir gilintis į stilometričius bruožus šiame darbe nebus siekiama, tai galėtų būti vėlesnio straipsnio tema, kai bus geriau peržiūrėta šiame darbe suguldyta medžiaga.

Šį kartą mums svarbiau įvardyti pastebėtus principus ir inicijuoti diskusiją. Taigi pažymėtina, jog aptariamoji frazė pagal sintaksinį kontekstą Isokrato kalbose turi bent trejopo charakterizavimo bruožų, bet vyrauja tokie būdai, kurie rodo autoriaus atsargumą ir vengimą dėstyti savo požiūrį atvirai, tiesiai, paprastai. O vertinant retorinės kalbos kompozicijos aspektu, konceptas εὖ φρονοῦντες turi ir tam tikrą universalus topo atspalvį. Frazė taikoma kaip retorinė priemonė, sustiprinanti pagrindinio kalbėtojo argumentus ir atsverianti opozicinę nuomonę⁴⁸. Labai dažnai ši priemonė pasirodo kritikos, nukreiptos į kokį nors neigiamą visuomenės reiškinių arba į populiarią nuomonę, kontekste. Pavyzdžiui, ji yra panaudojama ginčijant sofistų dėka plačiai pasklidusią pažiūrą, kad tie, kurie gyvena nerūpestingą gyvenimą, su visais reikalais susitvarko geriau už tuos, kurie uoliai studijuoja; taip pat

⁴⁷ Isokrato raiškos įvairumą liudija ir perifrastiniai junginiai, pvz., „ἐμμένοντας τῆ τάξει τῆ τῶν εὖ φρονοῦντων“ (*Panath.* 32), ir laipsniavimas, pvz., „ζητεῖτε συμβούλους τοὺς ἄμεινον φρονοῦντας ὑμῶν αὐτῶν“ (*De pace* 13).

⁴⁸ Įsimintinas priešingo požiūrio „nusvėrimo“ pavyzdys – pati *Panegiriko* pradžia (pateikiame tik fragmentą): „τὸν μὲν γὰρ ἄθλητῶν δις τοσαύτην ρώμην λαβόντων οὐδὲν ἂν πλέον γένοιτο τοῖς ἄλλοις, ἐνὸς δ' ἀνδρὸς εὖ φρονησαντος ἅπαντες ἂν ἀπολαύσειαν οἱ βουλόμενοι κοινωνεῖν τῆς ἐκείνου διανοίας“ (*Paneg.* 2) – „mat atletams įgijus dukart tiek pat jėgos, nė kiek nepadaugėtų jos kitiems, bet vienam tik **vyruvi pradedus teisingai mąstyti**, visi, norintieji prisidėti prie jo įžvalgos, galėtų gauti naudos.“

kritikuojant sofistų taisyklėmis paremtą meną (τεταγμένη τέχνη) kaip priešingybę kūrybiškam darbui (ποιητικὸν πρᾶγμα) (*C. soph.* 12–14) ir jų nepagrįstus pažadus atskleisti tiesą ir išmokyti jaunos žmones laimingai gyventi (*ibid.* 2–4) arba formos įmantrybių naudojimą apgaulės tikslu, jų perdėtą dėmesį nereikšmingų, paradoksalių bei sensacingų dalykų žinojimui (*Hel.* 4–9), populiarią pažiūrą, kad rimtam oratoriui dera ieškoti tik naujų temų ir neder kartoti kažkieno jau išsakyto požiūrio aktualiui klausimu (*Paneg.* 5–10), daugumos žmonių polinkį į nenaudingus malonumus ir prieštaravimą sveikam protui (*Ad Nic.* 45–47), žmonių užmaršumą ir nesugebėjimą teisingai pasirinkti patarėjų valstybės reikalams (*De pace* 12–13), polinkį labiau už garbę vertinti materialias vertybes (*Evag.* 74–75), ydingą nuomonę apie neteisybės naudą (*De pace* 34–35), apie prabangos įtaką laimei (*Areop.* 53–54), neteisingą nusistatymą kaltinimo atveju (*Antid.* 23), iškreiptą požiūrį į spartiečių pavyzdinę gyvenseną ir išradingumą (*Panath.* 204–214) ir kt. Visose šiose situacijose atsiranda nuoroda į εὖ φρονοῦντες, bet ji nebūtinai būna toliau išplėta. Kai kada εὖ φρονοῦντες pasirodo kaip svarbus autoritetas kažkokio asmens kritikos arba pagyrimo kontekste. Pvz., Agesilajas *Filipe* kritikuojamas, kad dėl garbės troškimo (φιλοτιμία) vykdė du skirtingus sumanymus – kariavo su Persija ir siekė pagelbėti Spartos sąjungininkams – ir nė vieno neįgyvendino. Patarimas karo ir taikos klausimu taip pat yra paremiamas εὖ φρονοῦντες autoritetu (*Archid.* 34).

Turint galvoje šiuos frazės komponavimo skirtingose kalbose atvejus ir pastebint, kad su ja siejama išties ypatinga pagalba (autorius arba pagrindinis kalbėtojas su ja žymimų žmonių nuomone nepolemi-

zuoja, ja tik paremia savo teiginius), sunku nepastebėti tokios frazės kaip retorinės priemonės panašumo į vieną iš aristotelinės retorikos įvardytų topų ir argumentų schemų – „ἐκ κρίσεως περὶ τοῦ αὐτοῦ ἢ ὁμοίου ἢ ἐναντίου“ („remiantis to paties, panašaus arba priešingo dalyko vertinimu“) (Arist. *Rhet.* 1398b21–1399a6), kurios esmė – remti savo argumentus autoritetų vertinimu. Juo labiau kad net kelis pavyzdžius šio topo iliustravimui Stageirietis pasitelkia iš Isokrato kalbų (plg. Veteikis, 2011, 14–15). Nors loginio samprotavimo kontekste tai laikoma viena iš loginių klaidų (vad. *argumentum ad verecundiam*), tačiau viešo kalbėjimo situacijoje tai gana populiarī priemonė, „gelbėjanti“ kalbėtoją, neturintį aiškaus savo tiesos įrodymo. O apeliavimas į nekonkretų autoritetą (kaip mūsų atveju *εὖ φρονοῦντες*, o Aristotelio teorijoje – ištisa virtinė variantų: „πάντες καὶ αἰεὶ, εἰ δὲ μὴ, ἀλλ' οἷ γε πλεῖστοι, ἢ σοφοὶ ἢ πάντες ἢ οἱ πλεῖστοι, ἢ ἀγαθοί, ἢ εἰ αὐτοὶ οἱ κρίνοντες, ἢ οὓς ἀποδέχονται οἱ κρίνοντες, ἢ οἷς μὴ οἷον τε ἐναντίον κρίνειν, οἷον τοῖς κυρίοις, ἢ οἷς μὴ καλὸν ἐναντίον κρίνειν, οἷον θεοῖς ἢ πατρὶ ἢ διδασκάλουις“⁴⁹, *ibid.* 1398b22–26) gali reikšti nebūtinai autoriaus argumentacijos ribotumą, bet sąmoningą tikrojo šaltinio, kuriuo remiamasi, nutylėjimą.

Koncepto turinys. Nors *εὖ φρονοῦντες* neturi vieno konkretaus įvardijimo ir šios frazės reikšmių spektrą galima plėsti, pasiremiant įvairiais kontekstiniais antonimais⁵⁰

⁴⁹ „Visi ir visada, o jei ne, tai bent jau daugelis; arba išmintingieji – visi arba daugelis (tokių); arba dorieji (ἀγαθοί) – arba patys teisėjai, jeigu (jie tokie), arba tie, kuriems teisėjai pritaria; arba tie, kuriems prieštarauti neįmanoma, pavyzdžiui, valdovai, arba tie, kuriems prieštarauti nėra padoru, pavyzdžiui, dievai, tėvai arba mokytojai.“

⁵⁰ Štai kelios *εὖ φρονοῦντες* opozicijos Isokrato tekstuose (visur, kur cituojame pakeisdami linksnį, prie nuorodos į šaltinį rašome santrumpą „plg.“): „οὐκ *εὖ φρονοῦντες*“ (*C. soph.* 4; plg. *Panath.* 178), „οἱ κακῶς

bei sinonimais⁵¹, tačiau kartais iš konteksto galima spėti, kad į jų kategoriją pakliūva įžymūs įvairių epochų žmonės, tiek pusiau mitiniai, tiek ir istoriniai (pvz., Tesėjas, Paris, Nestoras, Homeras, Solonas, Periklis, Sokratas, Euagoras, Kononas). Vieną kartą gana aiškiai tarp *εὖ φρονοῦντες* įtraukiamas ir pats Isokratas arba autorių reprezentuojantis literatūrinis herojus, nusakantis savo idealią auditoriją ir galimą idealų jo skleidžiamos išminties rezultata (*Panath.* 136–137):

Ἐμοὶ δὲ τῶν μὲν τοιοῦτων ἀκροατῶν οὐδὲν πῶποτ' ἐμέλησεν, οὐδὲ τοῖς ἄλλοις τοῖς *εὖ φρονοῦσιν*, ἐκείνων δὲ τῶν ἅ τε προεῖπον πρὸ ἅπαντος τοῦ λόγου μνημονευσόντων, τῶ τε πλήθει τῶν λεγομένων οὐκ ἐπιτιμησόντων, οὐδ' ἦν μυρίων ἐπῶν ἢ τὸ μήκος, ἀλλ' ἐφ' αὐτοῖς εἶναι νομιούντων τοσοῦτον ἀναγνῶναι μέρος καὶ διελθεῖν ὅποσον ἂν αὐτοὶ βουληθῶσιν, πάντων δὲ μάλιστα τῶν οὐδενὸς ἂν ἦδιον ἀκουόντων ἢ λόγου διεξιόντος ἀνδρῶν ἀρετὰς καὶ πόλεως τρόπον καλῶς οἰκουμένης, ἅπερ

φρονοῦντες“ (plg. *Evag.* 7), „οἱ νοῦν οὐκ ἔχοντες“ (plg. *Ad Nic.* 46; *De pace* 13; 55; 83), „μηδὲν γινώσκοντες τῶν δεόντων“ (plg. *Ad Nic.* 52), „οἱ μὴ ῥαθυμείν αἰρούμενοι“ (*Evag.* 75), „ὅσοι κάλλιον μὲν ἐπιτήδευμα νομίζουσιν εἶναι καὶ θεωφιλέστερον τὴν δικαιοσύνην τῆς ἀδικίας, χεῖρον δ' οἰόνται βιώσεσθαι τοὺς ταύτη χρομένους τῶν τὴν πονηρίαν προηρημένων“ (*De pace* 35), „ὀλίγοι τῶν προσποιοιμένων εἶναι σοφῶν“ (plg. *Panath.* 118).

⁵¹ Sąvokos, gretinamos su „*εὖ φρονοῦντες*“ kaip sinonimai arba perifrazės: „ἀμφισβητούντες τοῦ φρονεῖν καὶ φάσκοντες εἶναι σοφισταί“ (plg. *Hel.* 9), „οἱ φρόνιμοι“ (plg. *Paneg.* 48), „οἱ νοῦν ἔχοντες“ (*Ad Nic.* 53 et passim; *In Lochitem* 18 (δικασταί); *C. soph.* 4 (διδάσκαλοι); *Areop.* 35 (ἄνθρωποι); *Archid.* 111 (ἄνδρες)), „δυνάμενοι ὄραν πλέον τι τῶν ἄλλων“ (plg. *Ad Nic.* 53), „οἱ ἐπανορθοῦντες καὶ τολμώντες αἰεὶ τι κινεῖν τῶν μὴ καλῶς ἔχόντων“ (plg. *Evag.* 7), „σωτήρες, ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες αὐτῶν κληθέντες, καὶ περιβλεπτοὶ ἐπ' ἀρετῇ γενόμενοι“ (plg. *De pace* 141), „παιδευμένοι καλῶς“ (plg. *Phil.* 82; plg. dar *Ad Nic.* 51: „δεῖ τὸν καλῶς πεπαιδευμένον ἐξ ἐκάστου τούτων φαίνεσθαι βουλευέσθαι δυνάμενον“), „οἱ ὀρθῶς βουλευόμενοι“ (plg. *Phil.* 88), „μὴ μᾶλλον χαίροντες τοῖς διὰ τύχην ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τὴν αὐτῶν φύσιν καὶ φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις“ (plg. *Panath.* 32).

ει μιμήσασθαι τινες βουληθεῖεν καὶ δυναθεῖεν, αὐτοὶ τ' ἂν ἐν μεγάλῃ δόξῃ τὸν βίον διαγάγοιεν καὶ τὰς πόλεις τὰς αὐτῶν εὐδαίμονας ποιήσαιεν.⁵²

Tad kas per žmonės tie eū φρονουῦντες ir kokį vaizdą sukuria Isokratas, juos įvesdamas? Kaip minėta, savo edukacinėje sistemoje Isokratas skyrė tris oratoriaus tobulėjimo veiksmus: φύσις, παιδεία, ἐμπειρία. Kalbose *Prieš sofistus* ir *Anti-dozė (Apie apsikeitimą)*⁵³ jis eksplicitiškai pažymėjo prigimties galių ir praktikos pranašumą prieš teorinį išsilavinimą⁵⁴. Jo

⁵² „O man šitokie klausytojai dar niekuomet nė kiek nerūpėjo, nerūpėjo jie ir kitiems gerai nutuokiantiems; o rūpi anie, kurie ir tai, ką prieš visą šią kalbą įžangoje pasakiau, prisimins, ir kalbos apimties, net jeigu daugelio tūkstančių žodžių ilgumo ji būtų, nepeliks, tačiau manys, jog nuo jų pačių priklauso perskaityti ir peržvelgti tokią jos dalį, kiek tik patys nori; o labiausiai iš visų – klausytojai, kurie nieko taip mielai nesiklauso kaip kalbos, nagrinėjančios žmonių dorybes ir gerai tvarkomos valstybės būdą; o jeigu tai kai kurie iš jų panorėtų ir pajęgtų sekdami atkartoti, tai ir patys nugyventų gyvenimą supami didelės šlovės, ir savo valstybės padarytų laimingas.“

⁵³ Dėl šitokio vertimo žr. mūsų pastabą prieš metus leistame *Literatūros* žurnale (Veteikis, 2014, 20 n. 51).

⁵⁴ „Αἱ μὲν γὰρ δυνάμεις καὶ τῶν λόγων καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων ἐν τοῖς εὐφύεσιν ἐγγίγνονται καὶ τοῖς περὶ τὰς ἐμπειρίας γεγυμνασμένοις· ἢ δὲ παιδευοῖς τοὺς μὲν τοιοῦτους τεχνικότερους καὶ πρὸς τὸ ζητεῖν εὐπορωτέρους ἐποίησεν· οἷς γὰρ νῦν ἐντυγχάνουσι πλανώμενοι, ταῦτ' ἐξ ἑτοιμοτέρου λαμβάνειν αὐτοὺς ἐδίδασκεν, τοὺς δὲ καταδεεστέρην τὴν φύσιν ἔχοντας ἀγαθιστὰς μὲν ἀγαθοὺς ἢ λόγων ποιητὰς οὐκ ἂν ἀποτελέσειεν, αὐτοὺς δ' ἂν αὐτῶν προαγάγοι καὶ πρὸς πολλὰ φρονιμωτέρως διακειῖσθαι ποιήσειεν“ (C. *soph.* 14–15) – „Mat kalbų formulavimo ir visų kitų darbų galios prigiją **geros prigimties žmonėse ir užsigrūdinusiose praktiniuose darbuose**; o **mokslas** šitokius žmones paverčia meistriškesniais ir išradingesniais ieškotojais; mat tai, su kuo dabar susiduria padrikai klaidžiodami, tatau mokslas išmoko juos priimti geriau pasirengus; o esančius silpnesnės prigimties gerais ginčų dalyviais arba kalbų kūrėjais mokslas negalėtų padaryti, bet galėtų iškelti juos virš jų pačių ir paskatinti į daugelį dalykų protingiau žiūrėti“. „[...] Λέγομεν γὰρ ὡς δεῖ τοὺς μέλλοντας διοίσειν ἢ περὶ τοὺς λόγους ἢ περὶ τὰς πράξεις ἢ περὶ τὰς ἄλλας ἐργασίας **πρῶτον μὲν** πρὸς τοῦτο **πεφυκέναι καλῶς**, πρὸς ὅπερ ἂν προηρημένοι τυγχάνωσιν, **ἔπειτα παιδευθῆναι καὶ λαβεῖν τὴν ἐπιστήμην**, ἥτις ἂν ἢ περὶ ἑκάστου, **τρίτον**

nuomone, geriausias oratorius yra atitinkamai prigimties apdovanotas žmogus, įvaldęs ir teoriją, ir praktiką, antras po jo – savo talento praktikuotojas, lavintojas

ἐντριβεῖς γενέσθαι καὶ γυμνασθῆναι περὶ τὴν χρείαν καὶ τὴν ἐμπειρίαν αὐτῶν· ἐκ τούτων γὰρ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐργασίαις τελείους γίνεσθαι καὶ πολλὰ διαφέροντας τῶν ἄλλων [...] (189). Ταῦτα μὲν οὖν ἐστὶν ἂ κατὰ πασῶν λέγομεν τῶν τεχνῶν· εἰ δὲ τις τῶν ἀρέμενος τῶν ἄλλων ἔροῖτό με, **τί τούτων μεγίστην ἔχει δύναμιν πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν**, ἀποκρινάμην ἂν ὅτι **τὸ τῆς φύσεως ἀνυπέρβλητόν ἐστιν καὶ πολλὰ πάντων διαφέρει** [...] (191). Καὶ μὲν δὴ κάκεινους ἴσμεν τοὺς καταδεεστέρην μὲν τούτων τὴν φύσιν ἔχοντας, **ταῖς δ' ἐμπειρίας καὶ ταῖς ἐπιμελείαις** προέχοντας, ὅτι γίγνονται κρείττους οὐ μόνον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐ μὲν πεφυκότων, λίαν δ' αὐτῶν κατημεληκότων· ὥσθ' ἐκάτερόν τε τούτων δεῖνόν ἂν καὶ λέγειν καὶ πράττειν ποιήσειεν, ἀμφοτέρω τε γενόμενα περὶ τὸν αὐτὸν ἀνυπέρβλητον ἂν τοῖς ἄλλοις ἀποτελέσειεν (192). Περὶ μὲν οὖν τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐμπειρίας ταῦτα γινώσκω· **περὶ δὲ τῆς παιδείας οὐκ ἔχω τοιοῦτον λόγον εἰπεῖν οὔτε γὰρ ὁμοίαν οὔτε παραπλησίαν ἔχει τούτοις τὴν δύναμιν**. Εἰ γὰρ τις διακούσειεν ἅπαντα τὰ περὶ τοὺς λόγους καὶ διακριθῶθεϊ μᾶλλον τῶν ἄλλων, λόγων μὲν ποιητῆς τυχόν ἂν χαριέστερος γένοιτο τῶν πολλῶν, εἰς ὄχλον δὲ καταστάς, τούτου μόνον ἀποστηρηθεῖς, τοῦ τολμᾶν, οὐδ' ἂν φθέγῃσθαι δυναθεῖη“ (*Antidosis* 187–192) – „Mat sakome, kad siekiantiems išsiskirti iškalba, visuomenine veikla arba kitais užsiėmimais, **visų pirma**, reikia būti **iš prigimties gerai sutvertiems** tam, ką būna pasirinkę, **antra**, – **būti išmokytiems ir įgyti žinių** apie kiekvieną dalyką, **trečia**, **tapti įgudusiems ir būti išlavintiems per tų darbų taikymą ir praktinį patyrimą**; nes dėl šių sąlygų visuose užsiėmimuose tampa tobuli ir daug iš kitų išsiskiriantys. [...] Tad šitai yra tai, ką mes sakome apie visas meistrystes. O jeigu kas nors atsiribojęs nuo kitų meistryščių, paklaustų manęs, **kuri iš šių sąlygų turi didžiausios įtakos iškalbos mokslui**, atsakyčiau, jog **prigimties veiksnys** yra nepriylgstamas ir daug iš visų išsiskiria [...]. Taip pat žinome, jog tie, kurie, būdami silpnesnės už šituos prigimties, pranoksta juos **patyrimu ir rūpestingumu**, ne tik pagerina savo pačių prigimtį, bet ir tampa geresni už tuos, kurie prigimties apdovanoti, tačiau per daug apsileidę. Taigi ir kiekvienas iš šių dviejų veiksmių galėtų padaryti ir puikų kalbėtoją, ir visuomeninį veikėją, ir taip pat abu veiksniai, susijungę tame pačiame žmoguje, padarytų jį nepriylgstamą kitiems. Tad tokia mano nuomonė apie prigimtį ir patyrimą; o **apie mokslą negaliu šitokio teiginio pasakyti, nes neturi nei vienodos, nei panašios į pastaruosius veiksmus galios**. Mat jeigu kas nors iš-klausytų visą iškalbos teoriją ir išsilavintų labiau už kitus, galbūt galėtų tapti subtilesnis kalbų kūrėjas, tačiau atsistojęs prieš minią ir neturėdamas tikrai šios vienos savybės – išdrįsimo, nepajęgtų nė žodžio išarti.“

(tik mažiau papildomų teorinių žinių turintis). Todėl galima numatyti, jog Isokrato edukacinėse kalbose piešiami sektini pavyzdžiai yra ne daug teoriškai žinantys, o praktinė išmintimi pasižymintys žmonės. Preliminari εὖ φρονοῦντες ir νοῦν ἔχοντες kontekstų peržvalga ši spėjimą patvirtina. Jį dar sustiprina mokslininkų teiginiai apie Isokrato ir Aristotelio vartotos sąvokos φρόνησις pirmutinę praktinės išminties, pasireiškiančios svarstant ir priimant (teisingus, optimalius) sprendimus, reikšmę⁵⁵. Netiesiogiai remia ir paties Isokrato pateikti išminties (σοφία), išmintingų ir išsilavinusių žmonių (σοφοί, φρόνιμοι, πεπαιδευμένοι) apibrėžimai⁵⁶. Būtent jais

⁵⁵ „The old Greek wisdom reminding human beings of their limits, which the Stoics will turn upside down by conceiving them as gods, is conserved in the popular use of the term *phronesis* at least until the time when Aristotle recovers it to develop the structure of the wisdom of those who „know what is good for themselves and what is good for men in general“ (VI 5, 1140b 9f)“ (Frigola, 2010, 10).

⁵⁶ „**Σοφούς** νόμιζε μὴ τοὺς ἀκριβῶς περὶ μικρῶν ἐρίζοντας, ἀλλὰ τοὺς εὖ περὶ τῶν μεγίστων λέγοντας· μὴδὲ τοὺς τοῖς μὲν ἄλλοις εὐδαιμονίαν ὑπισχνουμένους, αὐτοὺς δ' ἐν πολλαῖς ἀπορίας ὄντας, ἀλλὰ τοὺς μέτρια μὲν περὶ αὐτῶν λέγοντας, ὁμιλεῖν δὲ καὶ τοῖς πράγμασιν καὶ τοῖς ἀνθρώποις δυναμένους, καὶ μὴ διαταραττομένους ἐν ταῖς τοῦ βίου μεταβολαῖς, ἀλλὰ καλῶς καὶ μετρίως καὶ τὰς συμφορὰς καὶ τὰς εὐτυχίας φέρειν ἐπισταμένους“ (*Ad Nicoclem* 39 = *Antidosis* 73) – „**Išmintingais** laikyk ne tuos, kurie dėl smulkių dalykų tiksliai ginčijasi, bet tuos, kurie apie svarbiausius gerai kalba; ir ne tuos, kurie žada kitiems laimę, o patys turi daugybę sunkumų, bet tuos, kurie apie save saikingai kalba, o sugyventi gali ir su darbo rūpesčiais, ir su žmonėmis; ir ne tuos, kurie būna sutrikdomi gyvenimo pokyčių, bet tuos, kurie moka gražiai ir saikingai pakelti ne tik nelaimes, bet ir sėkmes“. „Τίνας οὖν καλῶ **πεπαιδευμένους**, ἐπειδὴ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδοκιμάζω; Πρῶτον μὲν τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπίπτουσι, καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος· ἔπειτα τοὺς πρεπόντως καὶ δικαίως ὁμιλοῦντας τοῖς ἀεὶ πλησιάζουσι, καὶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ἀηδίας καὶ βαρῦτητα εὐκόλως καὶ ῥαδίως φέροντας, σφῶς δ' αὐτοὺς ὡς δυνατόν εὐαφροτάτους καὶ

remdamiesi, frazė „εὖ φρονοῦντες“, kurią pažodžiui verstume „gerai / sveikai / teisingai mąstantys / nutuokiantys“ (taip palikdami rašytojo subjektyvios minties šešėlį), dar galime vadinti bendru terminu „išmintingi“ arba „protingi“, „supratingi“, „nuovokūs“ žmonės (plg. angl. vertimuose „wise / intelligent people“), nors niekuomet nedera išmesti iš galvos, kad ši sąvoka nurodo ne į ypatingos intelektualinės ekselencijos ir erudicijos žmones, galinčius puikuotis savo žiniomis, tačiau yra orientuota į eilinius praktiškus, įžvalgius,

μετριωτάτους τοῖς συνοῦσι παρέχοντας· ἐτι τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν ἀεὶ κρατοῦντας, τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν ἡττωμένους, ἀλλ' ἀνδρωδῶς ἐν αὐταῖς διακειμένους καὶ τῆς φύσεως ἄξιος ἢς μετέχοντες τυγχάνομεν τέταρτον, ὅπερ μέγιστον, τοὺς μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγῶν μηδ' ἐξισταμένους αὐτῶν μηδ' ὑπερηφάνους γιγνομένους, ἀλλ' ἐμμένοντας **τῇ τάξει τῆ τῶν εὖ φρονοῦντων** καὶ μὴ μᾶλλον χαίροντας τοῖς διὰ τύχην ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τὴν αὐτῶν φύσιν καὶ φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις. Τοὺς δὲ μὴ μόνον πρὸς ἐν τούτων, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἅπαντα ταῦτα τὴν ἔξιν τῆς ψυχῆς εὐάρμοστον ἔχοντας, τούτους φημὶ καὶ **φρονίμους** εἶναι καὶ **τελέους ἀνδρας** καὶ **πάσας** ἔχειν τὰς ἀρετάς“ (*Panath.* 30–32) – „Tad kokius žmones vadinu **išsilavinusiais**, jeigu meistryscių, teorinių žinių ir kūniškų jėgų nelaiškai svarbiomis? Pirma, tuos, kurie gerai susitvarko su reikalais, tenkančiais jiems kiekviena diena, ir tuos, kurie turi visokioms progoms taikliai tinkančią nuomonę, galinčią daugeliu atveju nuspėti tai, kas naudinga; paskui – tuos, kurie deramai ir teisingai bendrauja su nuolatos juos supančiais artimaisiais ir santūriai bei lengvai pakelia kitų nemaloniais ir sunkiais savybes, o patys su jais bendraujančiais būna, kiek įmanoma, švelniausi ir nuosaikiau; taip pat – tuos, kurie nuolatos valdo malonumų troškimus, o nelaimių nebūna per daug palaužiami, bet jose išbūna vyriškai nusiteikę ir verti tos prigimties, kuria mums tenka bendrai dalytis; ketvirta, ir tai svarbiausia, – tuos, kurių nesugadina jų uždirbtas gėris, kurie neišsižada savęs pačių ir netampa pasipūtėliais, bet lieka **gerai nutuokiančiųjų būryje** ir dėl sėkmės tekusiomis gėrybėmis džiaugiasi ne labiau už tas, kurios atsiranda pirmapradiškai (ėž ἀρχῆς) iš jų pačių prigimties ir išminties. O tuos, kurie savo įprastą dvasios būklę (ėžιν τῆς ψυχῆς) išlaiko gerai suderintą ne su viena iš šių, bet su visomis šiomis nuostatomis, šituos teigiu ir **protingus** esant, ir **tobulus vyrus**, ir turinčius visas dorybes.“

apgalvotai besielgiančius žmones⁵⁷. Dėl surinktos medžiagos gausumo, dėl paties tyrimo naujumo bei stengiantis neperžengti straipsniui tinkančios apimties, toliau bus pateiktas tik sutrumpintas svarbiausių εὖ φρονοῦντες ir νοῦν ἔχοντες bruožų ir jiems Isokrato keliamų reikalavimų sintetinis aprašymas, bet prieš tai trumpai pakoментuosime šios sintezės principą.

Pažymėtina, jog nagrinėjamosios frazės (εὖ φρονεῖν, νοῦν ἔχειν) pasirodo kaip gana sudėtingų samprotavimų dalis, todėl neretai sunku aiškiai nustatyti jų teminę priklausomybę. Šiuo metu bandome remtis tokiu laikinai sugalvotu tipologiniu surinktos medžiagos grupavimo modeliu: maždaug 50 mūsų preliminariai analizuotų epizodų pasiskirsto į 4 temas grupes: 1) pradinio ugdymo klausimai, tapimas protingai kalbančia būtybe (παιδεία, φρονήσεως / φιλοσοφίας ἄσκησις⁵⁸); 2) vidinės etinės nuostatos (ἔξις ψυχῆς⁵⁹ / ψυχῆς ἦθος⁶⁰ su sveiko svarstymo, gerai pasvertų sprendimų priėmimo, humaniško elgesio įpročiais); 3) pilietiškumas ir globalus (panhelėniškas) politinis nuovokumas (περὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιστήμη⁶¹, πολιτικὴ φρόνησις⁶²); 4) visuomeninė vertė ir pripažinimas (φῆμη, εὐδοξία). Kadangi geras išsilavinimas praktiškai sąlygoja gerą reputaciją (taigi visuomeninę vertingumą), šiame straipsnyje šias εὖ φρονοῦντες savybes sujungiame į vieną grupę. Taip pat neskaidome ir politinių aspiracijų aspektų: ir panhelėniškos, ir atė-

nocentriškos pažiūros, kuriomis pasižymi εὖ φρονοῦντες, sudaro dar vieną didelę bendrą grupę (iš eilės trečią). Didžiausioji grupė (sąlygiškai antroji mūsų sekoje), kuri susijusi su etika, suskaidyta į tris vidines kompozicines dalis, atsižvelgiant į tris Isokrato pabrėžtus protinguosius žmones išskiriančius „rekvizitus“: teisingas nusiteikimas ir pasirengimas svarstymui; teisingas pasvėrimas ir įvertinimas; teisingas sprendimo priėmimas. Tad turime štai tokią glaustos charakteristikos schemą: gerai mąstančiųjų savybės (įtraukiant visuomeninį pripažinimą); jų etinių nuostatų sistema (išskiriant nusiteikimo svarstymui, vertinimo ir sprendimų priėmimo aspektus); politinė aspiracija konkrečiose situacijose. Šias temas dabar pabandysime atspindėti toliau pateikiamoje prozopografinėje protingųjų (εὖ φρονοῦντες) charakteristikoje. Tiesa, verta pažymėti, jog šioje schemoje nesistengta griežtai sieti empiriškai surastų teiginių su teorine Isokrato išskirtų ugdymo veiksnių triada (φύσις-παιδεία-ἐμπειρία)⁶³, paliekant detalesnę ir kompaktiškesnę koncepto turinio aspektų kristalizavimą vėlesniems tyrimams.

Prozopografinė εὖ φρονοῦντες charakteristika. Nors εὖ φρονοῦντες yra skirtinguose Isokrato tekstuose įvedami asmenys ir neturintys konkrečios tapatybės (tik kai kada numanomi iš konteksto), kas kartą galintys būti vis kitokios socialinės terpės ar profesijos atstovai, juos vis dėlto galima traktuoti kaip tam tikrą vien-

⁵⁷ Todėl racionalus atrodo G. Norlino pasirinkimas verčiant šią frazę pasitelkti žodį „sensible“, nes taip pažymimas mąstymo jautrumas ir elgesio lankstumas, atsižvelgimas į situaciją, aplinkybių kaitą.

⁵⁸ Plg. *Bus.* 22; *Antid.* 209.

⁵⁹ Plg. *Panath.* 32.

⁶⁰ Plg. *Phil.* 114.

⁶¹ Plg. *Hel.* 9.

⁶² Tai ne Isokrato vartotas terminas, bet perteikian-tis tą patį konceptą.

⁶³ Tam tikrų įžvalgų šia kryptimi, žinoma, turime ir galime paminėti. Jau aišku, kad apibūdinamas εὖ φρονοῦντες, Isokratas akcentuoja jų prigimties ypatingumą (φύσις aspektas), pvz., kai vertina juos labiau už atletus ir drąsius politikus; sutelkdamas daug dėmesio į jų iškalbos, stiliaus ir charakterio tobulinimo klausimus, susiduria su παιδεία aspektu, o nuolatinės praktikos (ἐμπειρία) motyvas įžiūrimas tada, kai εὖ φρονοῦντες apibūdinami kaip kvalifikuoti patarėjai.

tisą grupę sudarančius individus, vadinasi, ir (teoriškai) tirti pagal asmenų duomenų rinkimu paremtą (prozopografinę) metodiką, siekiant išgauti sintetinį šios grupės ar tam tikro socialinio tinklo paveikslą. Tik šiuo atveju situacija skiriasi nuo kokių nors tikrų istorinių faktų tyrimo. Analizuojamų literatūrinių kūrinių personų duomenys padriki ir nekonkretūs, faktais neparemti, tad, griežtai vertinant, tai, ką surenkame iš Isokrato kalbų, būtų netikslu vadinti šiuolaikinio prozopografijos (kaip istoriografijos šakos) terminu. Ir vis dėlto, žinodami šio graikiškos kilmės termino aspektų įvairovę, skolinamės jį, siekdami ne tik įvardyti panašų į šiuolaikinių terminu apibrėžiamą reiškinį (nors mūsų sutelktos ir sugrupuotos medžiagos nevadiname vienos kurios asmenų grupės biografijų ir ryšių studija, tačiau vienos kategorijos asmenų būdo savybių ir elgesio normų studija vadinti galėtume⁶⁴), bet ir primindami vieną iš pamirštų šio termino reikšmių (asmens moralinių bruožų apibūdinimą, lyg literatūrinio portreto sinonimą) (plg. Barnes, 2007, 71–82, ypač 73–75), o tikslesnio apibrėžimo klausimą palikdami ateities diskusijai.

1. Tiesiogiai ir netiesiogiai⁶⁵ įvardytieji bruožai

1.1. Išmintinga iškalba, žodžio galios (έν τοῖς λόγοις δόναμις) įvaldymas. Εὖ φρονοῦντες – tai žmonės, kurių siela yra

⁶⁴ Gal dėl to labiau tikėtų retai vartojamas etografijos terminas (primenantis retorikos terminą *etopėja*, bet priešingas jam, nes skirtas nusakyti ne charakterio bruožų perteikimą retorinėmis priemonėmis (jų imitavimą ir tartum įkūnijimą), bet jų aprašymą, nupasakojimą?)

⁶⁵ T. y. per giminiškas sąvokas, tokias kaip anksčiau minėti išsilavinusio, gerai išauklėto žmogaus (*Panath.* 30–32) ir išminčių apibrėžimai (*Ad Nic.* 39; *Antid.* 73, dar plg. *Paneg.* 48–49): šio retorikos mokytojo nuomone, ne gebėjimas skaičiuoti, abstrakčiai mąstyti ir ilgai ginčytis dėl teorinių dalykų, bet veiksmuose ir kalboje atsispindinčios moralinės savybės rodo išmintį.

εὖ φρονοῦσα, galinti sukurti gražią ir menišką kalbą, kuri pagal joje atsispindinčią protingą sielą leidžia aiškiai atskirti išminčius (τοὺς σοφοὺς) nuo nemokšų (τοὺς ἀμαθεῖς) (*Paneg.* 48–49). Deramas ir teisingas kalbėjimas (τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ) yra svarbiausias gero ir teisingo mąstymo požymis (τοῦ φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον), pagal tai atskiriamas geros sielos ir patikimas žmogus (*Nic.* 7: „καὶ λόγος ἀληθῆς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἰδωλὸν ἐστίν“). Sveikas mąstymas (εὖ φρονεῖν) ir gebėjimas kurti prasmingą kalbą yra kitokio pobūdžio gabumas nei politikoje svarbios savybės – stiprus balsas ir drąsa kalbėti minioje; tačiau protingumas įgalina siekti bent jau patarėjo kompetencijos (*Phil.* 81–82). Protingųjų raiškos priemonė – kalba (λόγος), ji yra visų racionalių veiksmų būtina sąlyga (ar netgi valdovas, ἡγεμών) (*Nic.* 9). Tačiau kiekvienas protingasis turi mokėti atsargiai naudotis savo galia, nes žodžiai ambivalentiški: jie gali ne tik duoti naudos, bet ir pakenkti (*Phil.* 75–76). Būtent protingas žmogus (ἀνὴρ εὖ φρονῶν) pasižymi mokėjimu tinkamai ir reikiamu laiku naudotis žiniomis, nuovoka ir žodžiais (*Paneg.* 9). Tokiam asmeniui retorinės situacijos pajautimas (εὐκαιρία) yra svarbiau už žodindumą, raiškos priemonių gausą (εὐπορία) (*Panath.* 33–34). Tikėtina, kad panašiais principais vadovavosi pats Isokratas, formuluodamas savo edukacinę („filosofinę“) programą⁶⁶.

1.2. Rimtumas (σεμνότης). Būdamas oratoriaus vaidmenyje, protingas žmogus nepaiso nerimtų klausytojų (*Panath.* 135–136). Oratoriaus pozicijos rimtumas, oru-

⁶⁶ „Isocrates identifies the proper outcome of *philosophia* with the ability to use *logos* and perform as a citizen, *legein kai politeuesthai*“ (Livingstone, 2001, 21).

mas ir pasirenkamos temos svarbumas yra bendras motyvas įvairiose Isokrato kalbose, ypač tose, kuriose polemizuojama su sofistais ir kitais kritikais (pvz., *Prieš sofistus*, *Busiridas*, *Helenė*, *Antidozė*). Dar labiau ši savybė atsiskleidžia tuose epizoduose, kur netiesiogiai persakoma protingųjų nuomonė apie vienus ar kitus reiškinius (žr. toliau, kur aptariame protingųjų nuostatas vertinimo srityje).

1.3. Darbštumas, rūpestingumas, gero charakterio ugdymas. Šiuos bruožus išvedame iš dviejų ištarų, nuskambančių skirtinguose kūriniuose. Anot vienos iš jų, protingiesiems pavydi tie, kurie mėgsta priešingus naudai malonumus (*Ad Nic.* 45–46). Taip netiesiogiai užsimenama apie protingųjų rūpestį saviugda, nuolatinį savęs lavinimą, nepasidavimą tušties malonumams. Šį darbštumo ir saviugdos motyvą sustiprina kitas teiginys apie tai, kad žmonės protingesniais laiko nedorus tėvus pranokusius vaikus negu dorųjų tėvų vaikus (*Ep.* 7, 1–2).

1.4. Draugiškumas, atvirumas, švelnumas (πρᾶξις). Protingieji yra geri draugai, todėl su jais rekomenduojama atvirai pasikalbėti (παρρησία) ir užmegzti ryšį, kad ateityje būtų šalia patarėjas, padėsiantis apsispręsti keblioje padėtyje (*Ad Nic.* 28). Protingieji labiau atsidavę visuomenei (δημοτικώτεροι) už neprotingus, skiriasi nuo kvailių kaip blaivūs – nuo girtų arba taip, kaip savo lėšas naudojantieji – nuo bendro turto eikvotojų (*De pace* 13). Iš čia jau išplaukia dar viena tokių žmonių savybių grupė, susijusi su jų teikiama ir gaunama nauda.

1.5. Visuomeninė vertė, garbė, pripažinimas (εὐδοξία). Savo galia mokyti kitus protingieji yra naudingi savo piliečiams, ir

būtent pagal jų naudingumą dera juos pačius vertinti (*Nic.* 50–53). Jie naudingesni už atletus, iš kurių kiti negautų naudos, net jei jie įgytų dvigubai stipresnę jėgą (*Paneg.* 1–2). Protingieji yra kaip kiekvieno asmens savivertės rodiklis: geriausia pagarsėti protingųjų draugijoje, taigi rūpintis ne tiek kūnu ir jo įamžinimu meno dirbinyje (skulptūroje), kiek gerais darbais ir svaria nuomone, kuri paplistų protingų žmonių kalbose (*Evag.* 74–75).

2. Protingų žmonių etinės nuostatos ir gyvenimo taisyklės

Isokratas, kaip vienas iš pirmųjų graikų deliberacijos teoretikų (Stevens, 1933)⁶⁷, pateikia nemažai pamokymų, susijusių su svarstymu, vertinimu, sprendimų priėmimu. Dalis tokių taisyklių formuluojamos kaip etinės nuostatos, kuriomis pasižymi ir kurių turi laikytis εὖ φρονοῦντες, o dalis – kaip šių žmonių rekomendacijos arba (autorius įsivaizduojami) pasirinkimai konkrečioje situacijoje. Visas šias nuostatas galima suskirstyti į tris grupes, primenančias sprendimo priėmimo žingsnius: 1) su svarstymu susijusios taisyklės, 2) vertinimo ir kritikos valdymo nuostatos, 3) sprendimo, kaip dera veikti, įvardijimas.

Svarstymo srityje protingiesiems (εὖ φρονοῦντες) keliamas svarstymo ir veikimo distinkcijos reikalavimas: to, ką žino, jau nedera svarstyti, bet reikia veikti pagal savo išmanymą, o dėl to, ką svarsto, jie turi ne manyti žiną ateitį, bet dėl svarstomų reikalų nusiteikti taip, kaip dera turintiems tik nuomonę (t. y. tikrai nežinantiems) ir pasiruošusiems bet kam, kad ir kas nutik-

⁶⁷ Plg. ypač šio straipsnio p. 118: „Besides his elaboration of commonplaces, Isocrates has much to say on deliberation of a near-philosophic content“ (ir toliau).

tų (*De pace* 8). Svarstymo proceso metu svarbu sudaryti apie save gerą įspūdį, sukurti kompetentingo svarstytojo įvaizdį. Isokrato kalbose kuriamas protingo žmogaus personažas savo svarstymuose apie istorinius įvykius **stengiasi atrodyti pritariąs** senovės protingų žmonių autoritetingai nuomonei, o apie savo laikus kalbėdamas siekia remtis savo laikų nuomonėmis (*Hel.* 22).

Vertinimo srityje Isokrato pavaizduotieji εἷ φρονοῦντες **palaiko ir giria** tikrimtus dalykus, neaukština nelaimių ir niekniekių (plg. *Hel.* 10). Toks uždavinys keliamas pirmiausia sofistams: nesiiinti temų, kurios dėl savo nereikšmingumo neturi jų šlovintojų, ir rodyti savo meną tose srityse, kuriose yra rimtų varžovų (*Hel.* 9). Išsakydami savo vertinimą dėl lavinimosi reikšmės, tokie žmonės (εἷ φρονοῦντες) **pritarę** nuomonei, kad užsiėmimas „filosofija“ (etiniu-retoriniu lavinimusi)⁶⁸ negarantuoja didelių pasiekimų politinėje karjeroje: čia daugiau pasiekia šiam dalykui gabumų turintys praktikai (*C. soph.* 14). Gindamas mito turinio rimtumą, Isokratas (ar jo sukurtas literatūrinis oratorius) gina Helenės ir Pario reputaciją ir teigia, kad εἷ φρονοῦντες **palaikytų** Pario (tariamus) svarstymus ir apsisprendimą priimti Afroditės pasiūlytą dovaną (gražiausiąją iš Graikijos moterų), numačius ilgalaikės šlovės savo giminei perspektyvą (*Hel.* 44–45). Vertindami žmones, turinčius minios pasitikėjimą, protingieji stengiasi jų **neniekinti**, bet siekia patys **įgyti gerą reputaciją**, jiems pasitarnaudami ir sulaukdami jų viešai sakomų gerų atsiliepimų

(*Antid.* 137). Isokratas pabrėžia **vertinimo adekvatumą ir korektiškumą**. Vertinimo korektiškumo reikalavimas taikomas įvairių profesijų žmonėms: teisėjams, politikams, mokytojams, prekybininkams. Protingi teisėjai turi vadovautis „auksine“ kitų vertinimo taisykle: **teisti** kitus taip, kaip patys norėtų būti teisiami, t. y. atsižvelgti į neteisingo kaltinimo (šmeižto) galimybę dėl pernelyg uolių skundikų, sikofantų (*Antid.* 23). Mokydami kitus, protingieji mokytojai turi **adekvačiai įvertinti** dėstomą dalyką, nenuvertinti jo (*C. soph.* 4). Tai grindžiama bendresnio pobūdžio analogija su nauda versle ar prekyboje: protingi žmonės neparduoda prekės už dalį jos kainos (*ibid.*). Spartos karaliaus lūpomis išsakoma mintis, kad protingieji, būdami skirtingoje padėtyje (palankioje arba nepalankioje), turi **skirtingai vertinti** situaciją, sprendimus visada priimti neradikalius, atsižvelgdami į konkrečią esamą padėtį, (sėkmingų aplinkybių atveju) nesipuikuoti savo galia ir nesiekti įgyvendinti teisingumo bet kokia kaina, tačiau ieškoti to, kas tuo momentu geriausia ir naudingiausia (τὸ συμφέρον ζητεῖν) (*Archid.* 34).

Nutarimo (pasirinkimo ir patarimo, kaip veikti) srityje galima pastebėti kelias temas, kurios Isokrato kalbose dažnu atveju išreikštos į gnomes (sentencijas) panašiais apibendrinamo pobūdžio patarimais (neretai pateikiamais anksčiau minėtomis reikiamybės atspalvio konstrukcijomis). Aristotelis yra implicitiškai pastebėjęs Isokrato pomėgį įmaišyti į epideiktines kalbas patariamąsias literatūros elementus, pvz., kaitaliooti pagyrimą / pritarimą (ἔπαινος) su patarimu (ὕποθῆκη) (*Arist. Rhet.* I, 9, 1368 a. 5–7). Tai pagyvina jo kalbų stilių ir kartu parodo subtilų žaismą turinio aspektais. Kas atrodo kaip autoriaus nuomonė,

⁶⁸ Taip sutrumpintai bandome perteikti šiaip jau sunkiai trumpai išreiškiamą Isokrato „filosofijos“ reikšmę. Daugiau apie šio termino semantiką žr. Timmerman, 1998, 145–159.

suformulavus kaip gnomę arba priskyrus garsiems asmenims, tampa iškilminga, didinga, lyg taisyklė ar visuotinai pripažįstama nuostata. Mūsų pastebėjimu, gana daug tokių Isokrato gnomių liečia kaip tik protingųjų (εὖ φρονοῦντες) pasirinkimus ir priimamus sprendimus. Šios gnomės pagal mūsų laikiną klasifikaciją apima tokias 6 temas ar taisykles: 1) protinga yra siekti malonumo ir naudos, bet reikia paisyti priemonių švelnumo (plg. *Hel.* 41–42; *Epist.* 7, 4–5); 2) protinga yra rūpintis savo reikalais, nauda, tobulėjimu, reputacija (plg. *Ad Nic.* 46; *Antid.* 279–280; *De pace* 34–35); 3) protinga remtis geresniais už save ir nepasiduoti blogam pavyzdžiui (plg. *De pace* 13; *Ad Alexandrum* 2–3; *Archid.* 18–19); 4) protinga yra būti santūriam (*Panath.* 32; plg. *Antid.* 279–280); 5) protinga yra palaikyti tėvynainius bendruose ir privačiuose reikaluose (*Areop.* 31); 6) protinga siekti keisti negeroves, nepaisant neigiamos reakcijos (*Evag.* 7).

3. Protingųjų politinė orientacija

Isokrato kalbose pasirodantieji εὖ φρονοῦντες, pasižymintys pavyzdingais charakterio bruožais, gali būti asocijuojami ir su paties autoriaus (arba jam atstovaujancio literatūrinio oratoriaus) politinėmis pažiūromis. Taigi kalbų skaitytojas / klausytojas nesunkiai šiuose personažuose pastebi Isokratui charakteringą panhelėninį mentalitetą, aiškų susitelkimą į atėnocentrinę politiką ir Atėnų demokratijos kritiką. Protingas žmogus liūdėdamas žiūrėtų į Isokrato laikų Atėnų blogybes (*Areop.* 53–54). Kita vertus, toks žmogus ne smerktų demokratiją, o kaip tik dėkotų Atėnams už tai, kad jie tokią santvarką steigė ir sąjungininkų poliuose (*Paneg.* 106–107). Pritartų Atėnų protėvių santvarkai, jų teisingai po-

litikai, išrinktiems lyderiams ir patarėjams (*Panath.* 151), taip pat palaikytų Atėnų politikos pirmtakų nuostatą atsižvelgti į visų graikų interesus, pelnyti jų palankumą ir atsižvelgti į jų kritiką (*Panath.* 188). Pateisintų atėniečių politikos klaidas, prirtartų Atėnų politikų pasirinktam požiūriui, kad geriau yra kitus neteisingai valdyti (μη δικάως ἄρχειν) negu vergauti Spartai (*Panath.* 117–118). Protingas žmogus nesutiktų su nepagrįstais teiginiais apie spartiečių ir atėniečių santvarkų bei būdo skirtumus, pvz., apie spartiečiams priskiriamas santūrumo (σωφροσύνη) ir paklusnumo įsakymui (πειθαρχία) savybes, o atėniečiams – aplaidumo (ὀλγωρία) ydą (*Panath.* 109–112). Nepritartų požiūriui, kad spartiečiai yra geriausių gyvenimo dalykų išradėjai (*Panath.* 202–204)⁶⁹. Tačiau kartais šmėkšteli ir „neatėnietiška“ protingo žmogaus nuomonė: protingi spartiečiai, artimai siejami su aristokratiškuoju luomu (mat priešinami jų pažemintai ir nepilnateisei liaudžiai),⁷⁰ kitaip negu atėniečiai ar kiti graikai supranta elgesį su nugalėtais sukilėliais: spartiečiai nepritartų, kad šiems būtų suteikiamos pilietinės teisės (*Panath.* 177–178).

Su šiais apmąstymais apie graikų didžiųjų polių (Atėnų ir Spartos) vidaus politiką ir santykius su sąjungininkais glaudžiai susijęs dar vienas Isokrato kalbų motyvas – panhelėninės santarvės propa-

⁶⁹ Plg. dar *Paneg.* 45–48, kur būtent Atėnai yra giriamai kaip visos Graikijos švietimo ir kultūros centras.

⁷⁰ Plg. *Panath.* 177 (τοὺς μεῖζον τοῦ πλήθους φρονοῦντας – „išdidžiau / aukščiau [apie save] už liaudį mąstantieji“; konstrukcijos akuzatyvas išvers-tas vardininku) ir *Panath.* 178 (Σπαρτιατῶν τοὺς νοὺν ἔχοντας [...] τὸν [...] δῆμον περιοίκους ποιήσασθαι, καταδουλωσαμένους αὐτῶν τὰς ψυχὰς οὐδὲν ἤττον ἢ τὰς τῶν οἰκετῶν – „protingieji iš spartiečių [...] liaudį pavertę perioikais, pavergę jų sielas nė kiek ne mažiau negu vergų“).

gavimas, susijęs su idėja apie visų graikų (helenų) vienybę ir susitelkimą kovai su išaugusia barbarų (persų) politine ir ekonomine galia Egėjo jūros regione. Oratoriui svarbi sveikai mąstančiųjų nuomonė ir šiuo klausimu. Protingieji žmonės pritarę minčiai nepulti didesnio karinio pajėgumo prieš (Persijos), prieš tai patiems viduje nesusitaikius (*Phil.* 88–89). Tokių žmonių nuomone, susitaikymo iniciatyva priklausos stipriausiems, įtakingiausiems poliams, nes kiti sektų jų pavyzdžiu (*Phil.* 30–31). Toks esąs Atėnų polis, kuris kaip protingas organizmas, darni piliečių visuma, be kita ko, pasižymi greitu sveikos nuovokos atgavimu ir noru taikytis su kitais graikais (plg. *De pace* 141 (πρώτους εὖ φρονήσαντας); *Phil.* 30–31).

Išvados. Apibendrinant galima pasakyti, kad Isokratas frazę εὖ φρονοῦντες vartoja beveik ekvivalentiškai frazei νοῦν ἔχοντες, o pagal turinį šios frazės artimos tokioms sąvokoms kaip φρόνιμοι, σοφοί, καλῶς πεπαιδευμένοι ir pan. Tarp frazėmis nusakomų asmenų bruožų (kaip rodo atliktas tyrimas ir kontekstas) yra sveika nuovoka, priešinga pamišimui ar aistros, šališkumo paveiktam požiūriui, gebėjimas būti tinkamai nusiteikusiam skirtingose situacijose, gebėjimas priimti teisingą sprendimą ir teisingai naudotis kalbos galia, nuoširdumas ir švelnumas santykiuose su kitais žmonėmis. Turbūt galima pasakyti dar trumpiau: lankstus mąstymas ir bendravimas (žodžiais ir veiksmais), pasirėngimas priimti iššūkius ir padėti kitiems. Kita vertus, šitokių žmonių lankstumą riboja tam tikros gyvenimo tikslo, elgesio ir vertinimo nuostatos: siekimas malonumo ir naudos nekenksmingu būdu, t. y. nedarant žalos kitiems ir gerinant savo prigimtį; sekimas gerais pavyzdžiais, vengimas

blogų; savo aistrų valdymas; pagalba savo tėvynainiams viešuose ir privačiuose reikaluose; bandymas keisti negeroves, nesibaiminant piktos nesupratingų žmonių reakcijos. Paklausti apie konkrečią politinę situaciją, susiklosčiusią po kelių dešimtmečių po Peloponeso karo, Isokrato vaizduojami εὖ φρονοῦντες rinkęsi tokią Atėnų politiką, kuri buvo įgyvendinta Solono, Kleistenio ir Periklio laikais⁷¹, ir palaikytų panhelėninės santarvės idėją, nors Spartos interesams atstovaujantys εὖ φρονοῦντες (arba νοῦν ἔχοντες) aiškiai kritikuotų tokią Atėnų politiką kaip svetimą jų politiniams papročiams.

Aptartas konceptas yra retoriškai išreikštas daugeliu įvairių būdų, jis pasirodo skirtinguose sintaktiniuose kontekstuose bei įgauna įvairių semantinių atspalvių, kurie atspindi spalvingą kalbėtojo (nebūtinai tik autoriaus) asmenybės bruožų ir požiūrių paletę (nuo tylaus stebėtojo iki griežto aristokratiškai mąstančio moralisto, nuo pagyrimus sakančio studento iki įžvalgaus mąstytojo). Kadangi Isokratas niekur neišvysto temos apie protinguosius (εὖ φρονοῦντες) ir tik atskirose kalbose epizodiškai ją paliečia siekdamas sustiprinti savo argumentus, galima daryti išvadą, jog ši tema retai nutolsta nuo instrumentinio (retorinio) pritaikymo. Ir vis dėlto, kadangi εὖ φρονοῦντες turi neindividualizuoto idealo bruožų, įmanoma hipotetiškai teigti, kad ši priemonė tarnauja ir kaip neakivaizdus pamokomo turinio pranešimas, adresuotas Isokrato skaitytojams, ir tartum priminimas pasitikrinti savo pačių ir supančių piliečių dvasinę sveikatą. Be to, drąsiau apibendrinant galima sakyti, jog šis Atėnų oratorius,

⁷¹ Plg. labiausiai Atėnams nusipelnusių geriausiųjų retorių „kanoną“ *Antidozėje* (234–236).

išradingai naudodamasis senųjų poetų išmintingais patarimais ir savo laiko literatūriniais topais, sukūrė savitą literatūrinio herojaus paveikslą, atspindintį autoriaus siekį suderinti jo įsivaizduotą etinį idealą su savo meto politine tikrove ir taip pagrįsti savo profesijos svarbumą. Praktinį protą lavinantis herojus yra universaliai naudingas valstybei karo ir taikos metu, o dalydamasis savo patirtimi su jaunimu yra pranašesnis už filosofą ar sofistą, mokantį jaunimą teorinių dalykų ar ginčo meno.

Isokratas pakankamai ryškiai išsiskiria iš savo amžininkų prozininkų dėl to, kad vartojo iš epinės ir dramatinės poezijos atėjusių protingų žmonių apibūdinimą

(εὖ φρονοῦντες): kiti šią frazę vartojo rečiau arba galbūt rinkosi sinonimus (pvz., σῶφρων arba ἔμφρων, kaip pastebėjome Platono atveju), „neparyškintus“ poveikiu εὖ. Apžvelgto koncepto vartojimo dažnumas ir semantinis spektras leidžia paremti neseniai įvairių mokslininkų (pvz., Haskins, 2004, 114–116; Depew, 2004) išsakytas nuomones apie tai, kad Isokratas padarė įtaką Aristotelio suformuluotam filosofiniam praktinės išminties konceptui, kuris atgyja ir mūsų dienomis kaip atskira pasaulėžiūros dimensija („fronetinė“, paremta praktiniu mąstymu), alternatyvi technologijų taikymu pagrįstai pasaulėžiūrai (Tabachnick, 2004).

SANTRUMPOS

CAF 3 Kock = *Comicorum Atticorum fragmenta*, vol. 3, ed. T. Kock. Leipzig: Teubner, 1888.

DK = [Diels H., Kranz W., eds.] *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. 1, ed. Diels H., Kranz W. Berlin: Weidmann (editio 6), 1951.

LSJ = *A Greek-English Lexicon*, 9th Revised Edition, by Henry George Liddell, Robert Scott,

Henry Stuart Jones, and Robert McKenzie. Oxford: Oxford University Press, 1996.

MA = [Mantas Adomėnas, ed.] *Hērakleitas*. 1995. *Fragmentai*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Mantas Adomėnas, Vilnius: Aidai.

LITERATŪROS ŠARAŠAS

Straipsnyje panaudotų Antikos tekstų šaltinių leidimai

Andronicus Rhodius (*De passionibus*). 1883. *Andronici Rhodii qui fertur libelli περί παθῶν*, pars 2 (De virtutibus et vitiis). Ed. K. Schuchhardt. Darmstadt: Winter.

Arius Didymus (*Liber de philosophorum sectis*). 1867. *Fragmenta philosophorum Graecorum*, vol. 2. Ed. Friedrich Wilhelm Allen Mullach. Paris: Didot (ed. recentior: Aalen: Scientia, 1968).

Aristophanes (*Nubes*). 1968. Aristophanes. *Clouds*. Ed. K. J. Dover. Oxford: Clarendon Press (ed. recentior: 1970).

Aristoteles (*Poetica*). 1966. *Aristotelis de arte poetica liber*. Ed. R. Kassel. Oxford: Clarendon Press (ed. recentior: 1968).

Aristoteles (*Rhetorica*). 1959. *Aristotelis ars*

rhetorica. Ed. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press (ed. recentior: 1964).

Chrysippus (*Fragmenta moralia*). 1903. *Stoicorum veterum fragmenta*. Ed. J. von Arnim, vol. 3. Leipzig: Teubner (ed. recentior: Stuttgart: 1968).

Diogenes Laertius. 1964. *Diogenis Laertii Vitae philosophorum*, 2 vols. Oxford: Clarendon Press (ed. recentior: 1966).

Eustathius Thessalonicensis. 1825. *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam*, [ed. Gottfried Stallbaum], T. 1. Leipzig: Weigel.

Heraclitus, Hērakleitas: žr. prie santrumpų DK ir MA.

Hesiodus (*Theogonia*). 1966. Hesiod. *Theogony*. Ed. M. L. West. Oxford: Clarendon Press.

Hesychius. 1858–1868. *Hesychii Alexandrini lexicon*. Ed. Moritz Schmidt. Jena: sumptibus Fre-

derici Maukii (ed. recentior: Amsterdam: Hakkert, 1965).

Homerus (*Ilias*). 1931. *Homeri Ilias*. Ed. T. W. Allen, vols. 2–3. Oxford: Clarendon Press.

Homerus (*Odyssea*). 1962. *Homeri Odyssea*. Ed. P. von der Mühl. Basel: Helbing & Lichtenhahn.

Ioannes Stobaeus (*Eclogae physicae et ethicae*). 1884. *Joannis Stobaei Anthologium*, vol. 2. Ed. Curtius Wachsmuth, Otto Hense. Berlin: Apud Weidmannos.

Isaeus (*De Meneclis hereditate*). 1960. *Isée. Discours*. Ed. P. Roussel, (editio 2). Paris: Les Belles Lettres.

Isaeus (*Meneclis*, English translation). 1962. *Isaeus with an English translation by Edward Seymour Forster*. Cambridge, MA: Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.

Isocrates. 1961–1964. *Isocrates in Three volumes*. Harvard University Press and William Heinemann Ltd.

Plato. 1900–1907. *Platonis opera*. Ed. J. Burnet, 5 vols. Oxford: Clarendon Press.

Platonas. 2000. *Puota, arba Apie meilę*. Iš graikų k. vertė Tatjana Aleknienė, paaiškinimus parašė [...] Vytautas Ališauskas. Vilnius: Aidai.

Posidippus: žr. prie santrumpų (CAF 3 Kock).

Ps.-Phocylides (*Sententiae*). 1971. *Theognis*. Ed. D. Young (post E. Diehl), editio 2. Leipzig: Teubner, 95–112.

Theognis (*Elegiae*). 1971. *Theognis*. Ed. D. Young (post E. Diehl), editio 2. Leipzig: Teubner, 1–83.

Mokslinės publikacijos

Adomėnas, Mantas. 1995. Komentarai. Hėraikleitas. *Fragmentai*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai.

Astius, D. Fridericus. 1835. *Lexicon Platonicum sive vocum Platoniarum index*. Vol. 1. Lipsiae: In Libraria Weidmanniana.

Barnes, Timothy D. 2007. Prosopography Modern and Ancient. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Ed. Katharine Stephanie Benedicta Keats-Rohan, Christian Settapani. (Prosopographica et Genealogica, 13). Oxford: Unit for Prosopographical Research, Linacre College, University of Oxford.

Beekes, Rober Paul Stephen. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. In two volumes. With the assistance of Lucien Van Beek. (Leiden Indo-Euro-

pean Etymological Dictionary Series, Vol. 10). Leiden and Boston: Brill.

Chantraine, Pierre. 1968–1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. T. I–IV (1–2). Paris.

Depew, David. 2004. The Inscription of Isocrates into Aristotle's Practical Philosophy. *Isocrates and Civic Education*. Ed. Takis Poulakos and David Depew. Austin: University of Texas Press, 157–185.

Dover, James Keneth. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Frigola, Carlos Ayxelà. 2010 (September). *Phronesis and Energeia. A Reading of Heidegger's Early Appropriation of Aristotelian Phronesis (1922–24) in the Light of Energeia*, (doctoral dissertation). Université de Montréal.

Frisk, H. 1973. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I–II. Heidelberg.

von Fritz, Kurt. 1945. ΝΟΥΣ, Noein, and Their Derivatives in Pre-Socratic Philosophy (Excluding Anaxagoras): Part I. From the Beginnings to Parmenides. *Classical Philology*, Vol. 40, No. 4 (October), 223–242.

von Fritz, Kurt. 1946. ΝΟΥΣ, Noein, and Their Derivatives in Pre-Socratic Philosophy (Excluding Anaxagoras): Part II. The Post-Parmenidean Period. *Classical Philology*, Vol. 41, No. 1 (January), 12–34.

Goldhill, Simon. 1986. *Reading Greek Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Haskins, Ekaterina V. 2004. *Logos and power in Isocrates and Aristotle*. University of South Carolina Press.

Jaeger, Werner Wilhelm. 1986. *Paideia. The Ideals of Greek Culture*. Vol. I: *Archaic Greece. The Mind of Athens*. Transl. by Gilbert Highet, Oxford [et al.]. Oxford University Press.

Jaeger, Werner Wilhelm. 2003. *The Theology of the Early Greek Philosophers: The Gifford Lectures 1936*. Transl. by Edward S. Robinson, Eugene. Oregon: Wipf and Stock Publishers (pirmas leidimas anglų kalba: Oxford University Press, 1967).

Jebb, Richard Claverhouse. 1962. *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, vol. 2. N.Y.: Russell and Russell Inc., 80–260.

Koziak, Barbara. 1999. Homeric Thumos: The Early History of Gender, Emotion, and Politics. *Journal of Politics* 61, 1068–1091.

Koziak, Barbara. 2000. *Retrieving Political Emotion: Thumos, Aristotle, and Gender*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Livingstone, Niall. 2001. *A Commentary on Isocrates' Busiris* (Mnemosyne. Supplementum 223). Leiden, Boston, Köln: Brill.

Long, Christopher Philip. 2004. *The Ethics Of Ontology: Rethinking An Aristotelian Legacy*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.

Padel, Ruth. 1992. *In and Out of the Mind: Greek Images of the Tragic Self*, Princeton: Princeton University Press.

Preuss, Sigmund. 1904. *Index Isocrateus*. Fürth.

Rademaker, Adriaan. 2005. *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint: Polysemy and Persuasive Use of an Ancient Greek Value Term*. (Mnemosyne Suppl. 259). Leiden: Brill.

Schiappa, Edward. 1990. Did Plato Coin *Rhētorikē*? *The American Journal of Philology*, Vol. 111, No. 4 (Winter), 457–470.

Stevens, Edward Boucher. 1933. The Topics of Counsel and Deliberation in Prephilosophic Greek Literature. *Classical Philology*, Vol. 28, No. 2 (April), 104–120.

Sullivan, Shirley Darcus. 2000. *Euripides' Use of Psychological Terminology*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Sullivan, Shirley Darcus. 1988. *Psychological Activity in Homer: A Study of Phrēn*. Carleton University Press Inc.

Tabachnick, David E. 2004. Phronesis, Democracy and Technology. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol. 37, No. 4 (December), 997–1016.

Timmerman, David. 1998. Isocrates' Competing Conceptualization of Philosophy. *Philosophy and Rhetoric* 31, 145–159.

Too, Yun Lee. 1995. *The Rhetoric of Identity in Isocrates: Text, Power, Pedagogy*. Cambridge: Cambridge Classical Press.

Tuszyńska-Maciejewska, Krystyna. 2004. *Izokrates jako twórca parenezy w prozie greckiej. Mowy Cypryjskie w przekładzie Krystyny Tuszyńskiej-Maciejewskiej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Veteikis, Tomas. 2011. References to Isocrates in Aristotle's Art of Rhetoric. *Literatūra* 53 (3), 7–40.

Veteikis, Tomas. 2014. Aspects of Self-presentation in the Speeches of Isocrates. *Literatūra* 56 (3), 7–31.

Wivestad, Stein M. 2003. *Agape and phronesis as pedagogical virtues*, 1–9 (elektroninio straipsnio adresas: <http://www.fagsider.org/sw/allmenn%20ped/agape%20phronesis3.pdf>).

ISOCRATES ON Εὖ φρονούντες: SOME SEMANTIC AND STYLISTIC ASPECTS OF THE CONCEPT

Tomas Veteikis

S u m m a r y

This article, based on the paper read at *Colloquium Balticum XI Lundense* (Lund, November 8–10, 2012), focuses on the discussion of the function of the phrase *eu phronein*, and especially its participial variant *eu phronountes*, as one of the key expressions denoting the praiseworthy and commendable persons, distinguished by their wisdom and mental health, in the texts of Isocrates. The paper aims to delineate the semantic aspects of this phrase while briefly discussing its location, etymology, closest equivalents, context and content (the system of features and functions). The discussion is based on the preliminary analysis of about 50 episodes of the epideictic discourses of Isocrates, where the mentioned phrase itself or synonymous and antonymous expressions appear. The article summarizes the main points of the results of that (early) stage of our research (including the discovery of similarity between or even almost equivalent meaning of certain concepts and phrases, e.g. *eu*

phronein and *noun ekhein*, as well as their opposites) and provides a concise systematic picture of both the contents of the phrase itself and the methods of its textual application. Conclusions that are made at the end of the article help to see more clearly the interrelation among various concepts of mental activities in Isocratean oeuvre and to discover the subtlety of the Isocratean style. This paper shows that the concept of *eu phronountes* (as well as its semantic substitute *noun ekhontes*) is very similar in its meaning to the concepts of *sophoi*, *phronimoi*, *pepaideumenoι*. Having its origin in early epic and frequent use in dramatic poetry, the concept may be regarded as a key phrase distinguishing Isocratean style and his selection of topics from his contemporary prosaic writers who have used it considerably less frequently than Isocrates. The contextual analysis and synthetic picture of various ethical features, wise decisions or advices, attributed to *eu phronountes*, reveal their double-

sided identity: on the one hand, *eu phronountes* are very flexible and apparently free in their thoughts, speech and actions, ready for challenges of life and ready to help others, on the other hand, they are dependent on certain definite tasks and rules of behavior and judgement (ascribed to them). These features make them seem to be a kind of a new literary hero, created by the speech-writer not only for the rhetorical purpose (as a well-known stylistic device facilitating the argumentation and

attested in Aristotle's *Rhetoric*), but also for the promotion of his own ideas and allusive advisory messages addressed to his contemporary audience. When seen as a reflection of the worldview of the author (or the main literary speaker of Isocratean discourses), the concept could be estimated as an important standpoint for the later Aristotelian concept of *phronesis*, and hence, for the modern „phronetic dimension“ of the variety of approaches to the phenomena of nowadays life.

Gauta: 2015-09-17

Priimta publikuoti: 2015-11-13

Autoriaus adresas:

Klasikinės filologijos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

El. paštas: tveteikis@gmail.com